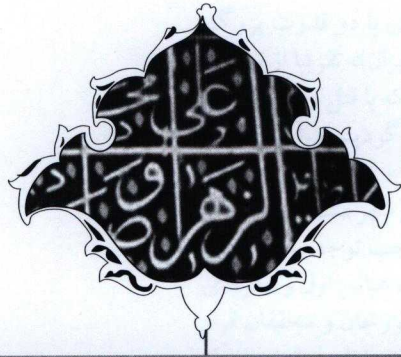

مقایسه ی ویژگی های هنر کتیبه نگاری عصر صفوی در دو مجموعه ی شاخص شیعی ایران (حرم مطهر امام رضا (ع) و بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی) □

□ □ دکتر سید هاشم حسینی

چکیده:

مجموعه حرم مطهر امام رضا (ع) در شهر مقدس مشهد و بقعه شیخ صفی الدین در شهر اردبیل، از جمله مجموعه های مهم شیعی ایران هستند که هریک دارای بخش هایی متعلق به ادوار مختلف اسلامی است. از مهم ترین ادوار ساخت، تزئین و مرمت این مجموعه ها، دوره ی صفوی است. آن جا که در دوره صفوی، فرهنگ هنری ایران زمین، وارد دوره ی جدیدی از شکوه و عظمت گردیده، بدین سبب از پایگاه خاصی در تاریخ هنر ایران برخوردار است. در دوره ی مزبور، بنا بر دلایل مختلفی از جمله رسمیت مذهب تشیع، توجه به شهر مقدس مشهد به دلیل وجود حرم مطهر رضوی در آن جا (به عنوان شاخص ترین و مهم ترین مجموعه شیعی ایران) و شهر اردبیل به دلیل وجود بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی (بعنوان کانون شکل گیری تشیع صفوی و نیز جایگاه مقابر نیاکان شاهان صفوی) بیشتر شد. به خصوص در زمان شاه عباس اول که طی چند مسافرت جداگانه، اقدامات توسعه ای و تکمیلی در دو مجموعه ی رضوی و بقعه شیخ صفی به انجام رساند. از آن جا که بررسی ابعاد مختلف هنری این مجموعه ها، یکی از بهترین روش ها برای دست یافتن به شناخت کامل تر و عمیق تر هنر مذهبی و تاثیر مذهب بر هنر ادوار مختلف اسلامی است، در این مقاله سعی بر آن بوده که براساس بررسی کتیبه های دوره ی صفوی حرم مطهر و بقعه شیخ صفی الدین در اردبیل که اسناد معتبر و ذیقیمتی به شمار می روند، مشخصات هنر کتیبه نگاری صفوی به لحاظ مضامین و تزئینات را در این دو مجموعه ی مهم شناسایی نماید. با توجه به یافته های تحقیق علیرغم شباهتهای کلی مضمونی و تکنیکی کتیبه نگاری دوران صفوی در دو مجموعه، برخی تفاوت های جزئی به خصوص در بخش مضامین مشاهده می شود که اغلب به احادیث اختصاصی امام رضا (ع) در حرم رضوی مربوط می شود.

اهداف مقاله:

- ۱- دستیابی به ویژگی و شاخصه های مشخصات هنر کتیبه نگاری دوره صفوی.
- ۲- بررسی، مقایسه و تطبیق کتیبه های صفوی در دو مجموعه حرم امام رضا (ع) و بقعه شیخ صفی.

سئوالات مقاله:

کتیبه های دوره صفوی حرم امام رضا (ع) و بقعه شیخ صفی الدین، هریک شامل چه مضامین و محتوایی دارند؟
ویژگی ها، شباهت ها و تفاوت های مضمونی، اجرایی و کاربردی کتیبه های مجموعه های مذکور کدام است؟

واژگان کلیدی: تزئینات کتیبه ای، حرم مطهر امام رضا (ع)، بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، دوره صفوی، مقایسه و تطبیق

□ تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۱۴

□ تاریخ پذیرش مقاله: ۸۸/۱۲/۱۵

□ □ استادیار باستان شناسی و هنر دوران اسلامی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل.

Hhoseyny@uma.ac.ir

□ این مقاله برگرفته از طرح تحقیقاتی با عنوان: "مقایسه ویژگی های هنر کتیبه نگاری عصر صفوی در دو مجموعه شیعی ایران: حرم مطهر رضوی و مجموعه شیخ صفی" از دانشگاه محقق اردبیلی است.

مقدمه:

کتیبه‌های موجود در بناهای دوران اسلامی یکی از عناصری هستند که زیبایی و عظمت فضای معماری را تشدید می‌کنند و به عبارتی جزء لاینفک معماری دوران اسلامی محسوب می‌شوند. این کتیبه‌ها، به عبارتی از دیدگاه باستانشناسی و هنر اسلامی، در ابعاد مختلفی حائز اهمیت هستند که از جمله‌ی این موارد می‌توان به کسب اطلاعات در زمینه‌های تاریخی و سیر تحول خوشنویسی در ادوار مختلف اشاره نمود.

اهمیت کاربردی کتیبه‌ها زمانی مشخص می‌شود که به خاطر آوریم، پس از فتح سرزمین‌های امپراتوری بیزانس به دست مسلمانان، کلیساهای مسیحی گاهی با اضافه کردن کتیبه‌ای قرآنی به بنایی اسلامی تبدیل می‌شدند. این کتیبه‌ها که در دوران اسلامی با استفاده از خطوط و مصالح مختلف ساخته می‌شدند، علاوه بر مضامین مذهبی، اطلاعاتی در مورد نام بانی یا بنیان، تاریخ ساخت، عملکرد و دست اندرکاران ساخت بنا را در بر داشتند. یکی از مهم‌ترین ادوار طلایی کتیبه‌نگاری در معماری اسلامی ایران، دوران صفویان است که طی آن کتیبه‌های کاشی (به عنوان نقطه‌ی اوج هنر کتیبه‌نگاری به خصوص نوع معرق آن) رواج کامل یافت و در اکثر بناهای مذهبی، مخصوصاً در آرامگاه‌ها و مقابر شیعی بکار رفت. از جمله‌ی مهم‌ترین این آرامگاه‌ها مجموعه‌ی مطهر امام رضا (ع) در شهر مقدس مشهد و مجموعه‌ی بقعه‌ی شیخ صفی الدین اردبیلی در شهر اردبیل است، که هر یک دارای کتیبه‌های زیبایی از این دوره هستند.

حکومت صفوی اولین حکومت شیعه مذهب ایران، توانست بر سرتاسر ایران تسلط یافته و از طریق تولید آثار هنر کیفی، به گسترش سیره‌ی اهل بیت اطهار (ع) بپردازد. در پی رسمیت یافتن مذهب تشیع، توجه و در مواردی مهاجرت شیعیان مناطق مختلف ایران و کشورهای هم‌جوار که تا آن زمان با سختی و محدودیت‌های فراوان قادر به اجرای مراسم‌های مذهبی خود بودند به شهرها و اماکن مقدس شیعی به صورت چشمگیری افزایش یافت. در دوره‌ی مزبور، برخی از مراکز شهری به علت موقعیت سیاسی و مذهبی، از اعتبار ویژه‌ای برخوردار بودند و به لحاظ پیشرفت‌های شهری از سایر شهرها برتر بودند.

توجه شاهان صفوی به کانون‌های مذهبی، بخصوص مزار امامان و عالمان شیعی از مهمترین علل رونق این شهرها محسوب می‌شود. در این میان، موقعیت دو شهر مقدس مشهد و اردبیل از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. این دو شهر با مختصات ویژه‌ی خود و همچنین با توجه خاص شاهان صفوی، به شهرهای نمونه‌ی اسلامی تبدیل شده و از رونق فراوان برخوردار بود.

شهر مشهد در شمال شرق و اردبیل در شمال غرب ایران به لحاظ هم جوارى با دو قدرت بزرگ سنی مذهب (ازبک ها در شمال شرق و عثمانی ها در غرب و شمال غرب ایران)، تقریباً از شرایط جغرافیایی نسبتاً مشابهی برخوردار بودند. تاخت و تازهای قدرت های مزبور که با قتل و غارت های هولناک همراه بود، سبب از بین رفتن سرمایه های معنوی و مادی این شهرها گردیده و آسیب های جبران ناپذیری را بر آن ها وارد کرد.

علاوه بر اهمیت استراتژیک این شهرها، قرارگیری مجموعه ی مطهر رضوی در شهر مشهد و مجموعه ی بقعه ی شیخ صفی در اردبیل و اهمیت این مجموعه ها در مذهب تشیع، موجب توجه بیشتر شاهان صفوی به این دو شهر شد؛ به گونه ای که گسترش این مجموعه ها در عصر شاه عباس اول و سفرهای پیاده ی وی از اصفهان به کانون های شیعی مزبور مورد توجه گسترده ی مورخان و محققان قرار گرفته است. بررسی هنرهای این دوره در شهرهای اردبیل و مشهد و تطبیق آن ها با هم ضمن اینکه بخشی از ویژگی های هنری و فلسفه ی آن ها را روشن خواهد کرد، افق نوینی را در مطالعه ی هنر وحدت آفرین ایران به روی محققین خواهد گشود. از جمله هنرهایی که می توان، کیفیت آن را به صورت مشترک بین دو شهر مشهد و اردبیل دوره ی صفوی مورد بررسی قرار داد، کتیبه های موجود این دوره در مجموعه های فوق است.

با توجه به این که کتیبه ها، تنها اسناد گویایی هستند که می توانند بی واسطه اطلاعات سودمندی در ارتباط با مجموعه های مطهر رضوی و بقعه شیخ صفی و نیز اوضاع فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و هنری دوره صفوی در اختیار ما قرار دهند. بررسی و پژوهش پیرامون آن ها از اهمیت بالایی برخوردار می باشد. از سوی دیگر بررسی ابعاد مختلف این مجموعه ها به عنوان شاخص ترین مجموعه های مذهبی و حکومتی دوره ی صفویان، بهترین روش دست یافتن به شناختی کامل تر و عمیق تر از هنر مذهبی و تاثیر مذهب بر هنر این دوره است.

تحقیق حاضر درصدد است با بررسی و مقایسه ی کتیبه های دوره ی صفوی در مجموعه های حرم مطهر رضوی و بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، تفاوت ها و شباهت های کتیبه نگاری و میزان تأثیر مذهب تشیع و سیاست این دوره را بر روی مضامین و سبک نگارش آن ها مورد بررسی قرار دهد. در این تحقیق فقط آندسته از کتیبه هایی مورد بررسی قرار گرفته که با توجه به تاریخ، اسامی یا سبک نوشتاری و نوع ترین، صفوی بودن محرز شده است.

وضعیت خوشنویسی و کتیبه نویسی دوره صفویان

طبق نمونه های بازمانده از سده های شانزدهم و هفدهم/دهم و یازدهم، دوره صفویه از درخشان ترین دوره های ترقی و تکامل خطوط مختلف ایرانی بویژه، ثلث، نستعلیق و نسخ بوده است. در این دوره خط نویسی اعم از نسخ و نستعلیق و شکسته رایج بود، و از جمله هنرها به شمار می رفت، ولی بطور خاص خط نستعلیق بیشتر از سایر خطوط مورد توجه و سلیقه خوشنویسان قرار می گرفت.^۱ شاهان صفوی نیز به هنر خوشنویسی علاقمند بوده و مخصوصاً شاه اسماعیل اول و شاه طهماسب خطی خوش داشته اند. مهدی بیانی در تذکره ی خود اشاره می کند که چهار صفحه از رقعۀ دوازده امام، ثلث چهار رنگ جلی خوش به زر و لاجورد محرز و یک صفحه ی مذهب ثلث جلی متوسط را با رقم شاه اسماعیل اول در دانشگاه استانبول دیده است.^۲ نسخه ای از کتاب عرفانی مثنوی گوی و چوگان نیز که شاه طهماسب آنرا تحریر کرده هم اکنون در کتابخانه ی عمومی لنینگراد نگه داری می شود.^۳

در زمینه خوشنویسی دوره صفوی نکته مهم، ارتباط بیش از حد خوشنویسی و معماری در این دوره است به صورتی که در دوران قبل کمتر نظیر آن دیده شده است. در این دوره در تزیین معماری، به کتیبه نگاری بخصوص در دو شکل کاشی معرق و هفت رنگ اهمیت زیادی داده شده است؛ که این یکی از تحولات خاص کاشیکاری این دوره به شمار می رود.^۴ البته میزان کاشی کتیبه های هفت رنگ با توجه به مزایای آن از جمله وقت و هزینه کمتر، خیلی بیشتر مورد توجه بود. کمتر بنایی از این دوران را می توان یافت که در آن از تزیین کتیبه ای که بخصوص با خط ثلث و غالباً بر زمینه کاشی لاجوردی رنگ نوشته می شد، استفاده نشده باشد. بخصوص بناهای مذهبی این دوره مانند مساجد و مقابر دارای کتیبه های تزیینی متعددی بر روی کاشی های معرق و هفت رنگ هستند. از بهترین نمونه ها می توان به مجموعه های حرم مطهر رضوی و بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی اشاره نمود.

۱- عبدالرفیع حقیقت رفیع، تاریخ هنرهای ملی و هنرمندان ایرانی، جلد اول، چاپ اول، تهران، انتشارات آرین، ۱۳۶۹، ص ۵۲۱.

۲- مهدی بیانی، احوال و آثار خوشنویسان، ج ۲، تهران، انتشارات علمی، ۱۳۶۳، ص ۱۰۴۵.

۳- این نسخه از جمله آثار موقوفه بقعه می باشد که در سال ۱۲۲۴/۱۸۲۶ به دست روس ها به یغما رفت (ملکه گلغمانی زاده و حسن یوسفی، باستان شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، انتشارات نیک آموز، اردبیل، ۱۳۸۴، صص ۳۴۱-۳۴۰).

۴- جیان روبرتو اسکارجیا، تاریخ هنر ایران هنر صفوی، زند، قاجار جلد دوم، ترجمه یعقوب آژنده، چاپ اول، تهران، انتشارات مولی، ۱۳۷۶، ص ۹.

معرفی دو مجموعه حرم مطهر امام رضا (ع) و بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی و دلایل اهمیت آن ها:

مجموعه آستان قدس رضوی که در مرکز شهر مشهد واقع شده، یکی از باشکوه ترین و وسیع ترین مجموعه های آرامگاهی جهان اسلام است. این مجموعه، طی سده ها متمادی بر مزار حضرت علی بن موسی الرضا (ع) شکل گرفته و آثار تاریخی و هنری ارزشمندی از سده های متوالی را در بردارد. احداث این مجموعه ی باشکوه که در حال حاضر بیش از ۲۵ بنای مختلف را شامل می شود، از سده های اولیه ی اسلامی شروع شده و کار تکمیل آن همچنان ادامه دارد. مهمترین بخش این مجموعه، مقبره ی حضرت رضا (ع) است که سایر بناها به واسطه ی آن به وجود آمده اند. بیشترین اقدامات عمرانی مجموعه ی حرم مطهر رضوی، در زمان صفویان رخ داد. از مهمترین این اقدامات می توان به طلاکاری گنبد مطهر و مناره آن با آجرهای طلا در زمان شاه طهماسب^۵، توسعه ی صحن عتیق، طلاکاری مجدد سطح بیرونی گنبد مطهر و ساخت رواق های الله وردیخان و حاتم خانی در زمان شاه عباس اول^۶ و ساخت مدرسه ی خیراتی و رواق توحیدخانه در دوره ی شاه عباس دوم اشاره نمود.

شاه عباس به دلایل اقتصادی قصد داشت توجه مردم را از اماکن مذهبی خارج از کشور به اماکن مقدس واقع در قلمرو صفوی از جمله حرم رضوی معطوف کند. وی در همین راستا به گسترش و توسعه مرقد امام رضا (ع) پرداخت و برای تشویق مردم، خود نیز پیاده از اصفهان به مشهد رفت.^۷ فهرست مهمترین بناهای مجموعه ی حرم رضوی در حال حاضر بدین شرح است: گنبد مطهر، مناره ها، مسجد بالاسر، مسجد جامع گوهرشاد، صحن عتیق، صحن نو، رواق دارالسیاده، رواق دارالحفاظ، رواق دارالسلام، رواق گنبد حاتم خانی، رواق دارالسعادة، رواق دارالضیافه، رواق الله وردیخان، رواق توحیدخانه، کتابخانه ها و موزه ها. تزیینات انجام گرفته در این مجموعه، شامل کاشی کاری و آئینه کاری ها از دوران سلجوقی که با کاشی های زرین فام حرم مطهر تا دوران قاجار و معاصر ادامه می یابد.

کتیبه های بسیاری در بخش های مختلف مجموعه اجرا شده، به ویژه در بخش هایی که در دوره های بعد از ساخت، تعمیر و یا الحاقاتی به آن اضافه شده است.^۸ بناهایی که اکنون به نام بقعه شیخ صفی اردبیلی شناخته می شود، متعلق به نیمه اول سده سیزدهم / هفتم است. که به تدریج بناهای دیگری به آن افزوده شده است. محل کنونی بقعه در ابتدا خانقاه و مسکن شیخ صفی الدین و محل اجتماع مریدان او بوده و پس از مرگ نیز شیخ در همان جا دفن شده است. بعدها چون اولاد شیخ صفی همگی دارای شوکت و اقتدار بودند، در تکمیل مدفن جلدشان کوشش کردند و مخصوصا شاه طهماسب اول بیش از همه و در مراتب بعدی شاه عباس اول و دوم در توسعه و تزیین بقعه کوشیدند.

به نوشته ی ویور، شاهان صفوی بقعه شیخ صفی را زیارتگاه ملی خود می دانستند.^۹ با توجه به منابع مکتوب بر جای مانده از دوره ی صفوی مشخص می شود که زیارت بقعه شیخ صفی و همچنین بقعه کلخوران توسط شاهان صفوی مخصوصا تا زمان شاه عباس اول امری معمول و متداول بوده است. به عنوان مثال سفر شاه طهماسب اول^{۱۰}، یا سفرهای هشت گانه ی شاه عباس اول برای زیارت که مهمترین آن ها سفر پنجم در سال ۱۰۲۰/۱۶۱۱ بود که طی آن چینی آلات زیادی وقف بقعه گردید.^{۱۱} کمپفر آلمانی نیز که بین سال های ۱۶۹۳-۱۶۸۳/۱۱۰۵-۱۰۹۶ از ایران دیدن کرده بقعه ی شیخ صفی را به لحاظ جایگاه مذهبی در مرتبه ی سوم اهمیت پس از حرم مطهر رضوی و حرم حضرت معصومه (س) معرفی می کند.^{۱۲} از موارد جالب توجه دیگر، دارالامان بودن بقعه شیخ صفی است؛^{۱۳} بدین ترتیب که بر در آرامگاه زنجیرهای بزرگی از چپ و راست آویخته بودند که هر جنایتکار و محکومی که دستش به این زنجیرها می رسید و داخل یکی از بناهای بقعه می شد از هر گونه گزند و آسیبی در امان می ماند و هیچ کس، حتی شخص شاه، نیز نمی توانست به جان وی تعرضی داشته باشد. بنا بر گواهی اسناد تاریخی بقعه شیخ صفی در ادوار قبل از صفویان نیز دارای حرمت فراوان بوده، به طوری که شاهزادگان تیموری نیز بر سر راه لشکر کشی های خود در غرب به رؤسای طریقت صفوی در اردبیل احترام می گذاشتند.^{۱۴} در اواخر دوره ی تیموریان، شاه اسماعیل صفوی برای به وجود آوردن حکومت شیعی، نخست از همین محبوبیت تصوف استفاده کرد و در دوره ی سایر شاهان صفوی با کوشش فقهای بزرگ شیعه، تصوف در تشیع ذوب و تابع

۵- محمد حسن خان اعتماد السلطنه، مطلع الشمس، جلد اول و دوم، به اهتمام تیمور برهان لیمو دهی، تهران، انتشارات فرهنگسرا، ۱۳۶۲، ص ۳۱۱.

۶- همان، ص ۳۵۲.

۷- عزیزالله عطاردی، تاریخ آستان قدس رضوی، جلد اول، چاپ اول، تهران، انتشارات عطارد، ۱۳۷۱، ص ۹۴.

۸- رک. به محمد مهدی عقایی، بناهای آرامگاهی (دایره المعارف بناهای اسلامی)، تهران، حوزه هنری، ۱۳۷۸، صص ۳۴۸-۳۴۳.

۹- ام. ای ویور، بررسی مقدماتی مسائل حفاظتی پنج بنای تاریخی ایران، انتشارات سازمان حفاظت آثار باستانی، تهران، ۱۳۵۶، ص ۶۸.

۱۰- ولی قلی بن داود قلی، قصص خاقانی، تصحیح سید حسن سادات ناصری، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۱، ص ۷۳.

۱۱- ملا جلال الدین منجم، تاریخ عباسی یا روزنامه ی ملا جلال، به کوشش سیف الله وحید نیا، صص ۴۲۳ و ۴۲۴.

۱۲- کمپفر، سفرنامه ی کمپفر در دربار شاهنشاه ایران، ترجمه ی کیکاووس جهاننداری، انتشارات خوارزمی، تهران، ۱۳۶۳، ص ۱۳۶.

۱۳- همان، ص ۳۰۱.

۱۴- عبدالرزاق سمرقندی، کمال الدین، مطلع سعدین و مجمع بحرین، به اهتمام دکتر عبدالحسین نوایی، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۵۳، ج ۲، صص ۴۰۸-۴۰۷.

آن شد. در دوره‌ی صفویان با توجه به وجود مقابر نیاکان این سلسله، در بقعه‌ی شیخ صفی، توجه بیشتری معطوف به این مجموعه گردید. اما تنها در زمان اسماعیل اول است که از مجموعه‌ی مزبور برای تدفین شاهان صفوی استفاده شده است. چنین به نظر می‌رسد که سلاطین صفوی نیز به مانند پادشاهان شیعی آل بویه بیشتر ترجیح می‌دادند که در کنار یکی از اعضای خاندان عصمت و طهارت به خاک سپرده شوند. آنان شیخ صفی را نیز از قدسین طراز اول محسوب می‌دانستند اما نه در قیاس با امامان و امام زادگان.^{۱۵}

مهم‌ترین مقابر این مجموعه، متعلق به شیخ صفی، نیای خاندان صفوی و شاه اسماعیل اول مؤسس این سلسله است. اما علاوه بر دو مقبره مزبور آرامگاه‌های دیگری از شاهزادگان صفوی و سرداران قزل‌باش از جمله شهیدان جنگ چالدران و شروان در این مجموعه قرار دارند.

به لحاظ آثار معماری، خانقاه شیخ صفی در اردبیل از یک رشته صحن‌هایی که به گروهی از ساختمان‌های چند ایوانی گنبددار ختم می‌شود، تشکیل شده است. مدخل اصلی به یک حیاط یا باغی در درون وصل می‌شود و از آن جا بالاخانه‌ای به دومین حیاط یا صحن داخلی متصل می‌گردد و این صحن نیز به اتاق تدفین راه دارد.^{۱۶} این مجموعه شامل تعدادی از بناهای دوره‌های مختلف است که بنای اولیه آن توسط شیخ صدرالدین موسی، پسر شیخ صفی الدین ساخته شد.^{۱۷} بعدها توسط شاه تهماسب صفوی به صورت مجموعه‌ای واحد درآمد.^{۱۸} مجموعه‌ی فوق در دوره‌ی شاهان بعدی صفوی تکمیل شد و به خصوص در دوره‌ی شاه عباس اول بناهای مهم دیگری به این مجموعه افزوده شد و اصلاحاتی در آن به وجود آمد.^{۱۹} این مجموعه در طی سالیان پس از سلسله صفویه متحمل صدمات زیادی گردید تا در زمان ناصرالدین شاه تعمیر و با تغییراتی به صورت فعلی درآمد.^{۲۰} بناهای اصلی مجموعه شامل: حرم و دارالحفاظ؛ مقبره شاهزادگان که در جانب شرقی دارالحفاظ قرار داشته و بر سر در آن اشعاری نوشته شده؛ ایوان بزرگ رو به قبله مایل به مغرب و معروف به دارالحديث که به نام شاه اسماعیل اول و از آثار وی بود و در جانب غربی و شرقی آن قبور مشخص از اولاد مشایخ صفویه قرار داشته؛ چله‌خانه‌های قدیم و جدید که محل جلوس شیخ صفی‌الدین اسحاق و شیخ صدرالدین موسی بوده؛ روضه علین مقبره مطهره علیاحضرت بلقیس والده نواب کامیاب شاه؛ مقصوره جنت سرا در برابر ایوان جنت فضاء دارالحديث و محوطه شهیدگاه در شمال مقصوره جنت سرا، می‌باشد.^{۲۱}

توجه صفویان به مجموعه‌ی حرم مطهر رضوی و مجموعه‌ی بقعه‌ی شیخ صفی الدین اردبیلی و دیگر اماکن شیعی را باید معلول رسمیت یافتن مذهب تشیع و سیاست مذهبی سلاطین صفوی در این دوره دانست. سلسله‌ی صفوی اولین حکومت شیعه مذهب ایران بود که توانست بر سرتاسر ایران تسلط یابد و پس از آن به گسترش آیین تشیع پردازد. این مذهب به عنوان مذهب رسمی ایران در کنار زبان فارسی تبدیل به یکی از ممیزات هویتی ایرانیان مسلمان با دیگر کشورهای همسایه شد. در پی این امر، توجه شیعیان ایران و کشورهای همجوار که تا آن زمان با سختی و محدودیت‌های فراوان، قادر به اجرای مراسم مذهبی خود بودند به اماکن مقدس شیعی، به صورت چشمگیری افزایش یافت.

در نتیجه، طی این دوره کارهای عمرانی زیادی در رابطه با مزار امامزاده‌گان و عالمان شیعی صورت گرفت و مقابر ساده‌ی ادوار قبل توسعه‌ی فراوان یافت. توجه خاص به حرم رضوی و انجام اقدامات فراوان در جهت مرمت و توسعه‌ی اماکن مقدسه‌ی آستان قدس رضوی نیز، در راستای همین سیاست انجام گرفت. البته باید توجه داشت که شاهان صفوی به خاطر این که به حکومت خود جنبه‌ی روحانیت و تقدس و مشروعیت ببخشند، خود را از نژاد ائمه‌ی اطهار معرفی کرده و سپس به رونق مقابر آن‌ها در جهت اجرای سیاست‌های خود اقدام کردند.

از دیگر جنبه‌های این سیاست مذهبی می‌توان به تلاش شاهان صفوی برای ایجاد یک مکان زیارتی ملی اشاره نمود. برخی از مورخان و سیاحانی که در دوره‌ی صفوی از مشهد دیدن کرده‌اند، رونق این شهر طی دوره‌ی مزبور را در این نکته دانسته‌اند که سلاطین صفوی می‌خواستند با اهمیت دادن به زیارتگاه امام رضا(ع) یک مکان زیارتی ملی بوجود آورند. مثلاً به عقیده‌ی فرد ریچاردز، عضو انجمن سلطنتی نقاشان و حکاکان انگلستان که در اوایل سده بیستم/ چهاردهم از ایران دیدن کرده، رونق شهر مشهد و مکان زیارتی آن به عنوان یک زیارتگاه عمومی یک ضرورت حتمی برای متحد ساختن اقوام متعدد و متنوع امپراتوری دوران صفوی محسوب می‌شده است.^{۲۲}

۱۵- مهدی غروی، آرامگاه در گستره‌ی فرهنگ ایرانی، انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۷۶، صص ۱۶۲ و ۱۶۱.

۱۶- جیان روبرتو اسکارجیا، پیشین، ص ۱۴.

۱۷- محمد مهدی عقایی، بناهای آرامگاهی، (دایره‌المعارف بناهای اسلامی)، تهران، حوزه هنری، ۱۳۷۸، ص ۳۵۳.

۱۸- کریم پیرنیا، سبک شناسی معماری ایرانی، نشر معمار، تهران، ۱۳۸۳، ص ۲۴۲.

۱۹- محمد یوسف کیانی، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، چاپ اول، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۴، ص ۱۶۶.

۲۰- محمد مهدی عقایی، بناهای آرامگاهی، پیشین، ص ۳۵۳.

۲۱- ملکه گل‌مغانی زاده اصل و حسین یوسفی، باستان‌شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، پیشین، صص ۱۳۵-۱۳۴.

۲۲- فرد ریچاردز، سفرنامه‌ی فرد ریچاردز، ترجمه‌ی مهین دخت صبا، تهران، انتشارات بنگاه ترجمه‌ی و نشر کتاب، ۱۳۴۳، ص ۱۹۸.

مقایسه و تطبیق مضمونی کتیبه‌های حرم مطهر و بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی

با توجه به مطالب ارائه شده در بخش‌های پیشین، اینک کتیبه‌های ساخته یا تعمیر شده از دوره صفوی در هر دو مجموعه را با توجه به مضمون آن‌ها که شامل آیات قرآنی، احادیث، ادعیه، اسماء الهی و ائمه و مباحث تاریخی می‌شوند دسته‌بندی نموده و از نظر شباهت و تفاوت محتوای کتیبه‌ها در بنا به ترتیب مضامین محتوایی مورد بررسی قرار می‌دهیم. بنا به اهمیت و قداست خاص بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی را مورد توجه قرار می‌دهیم. مجموعه حرم مطهر امام رضا (ع) بررسی را ابتدا از کتیبه‌های این مجموعه آغاز و سپس کتیبه‌های دوره صفوی در بررسی هر دو مجموعه، کتیبه‌های نماهای خارجی مد نظر بوده است.

آیات قرآنی

به لحاظ مضمونی بیشترین کتیبه‌ها در هر دو مجموعه، مربوط به آیات قرآنی است. از میان سوره‌های قرآنی که در دوره صفویه در دو بنای مذکور استفاده شده می‌توان به سوره‌های جمعه، مریم، یس، کوثر، دهر، قدر، فتح، ملک، بقره، ق، توبه، جن، اعراف، مائده، زمر، مزل، قصص، آل عمران، ابراهیم، انعام، روم، احزاب، صافات، احقاف، ذاریات، البینه و معراج اشاره کرد. که البته میزان استفاده از این سوره‌ها، مختلف و از یک آیه تا کل یک سوره را شامل می‌شود. مضامین آیات به کاررفته در برگرفته اصول دین (توحید، نبوت، معاد)، تقدس مساجد، تأکید بر تلاوت قرآن، دستورات تربیتی همچون انفاق، عفو و فروغ دین، لزوم توجه به آفرینش انسان و دعوت مسلمانان به اتحاد کلمه (وحدت)، ذکر و تسبیح خدا، وعده عذاب کفار، وعده بهشت پرهیزکاران است.

کتیبه‌های قرآنی این دو مجموعه، بیشتر بر نماهای خارجی و بناهای اطراف حرم رضوی شامل صحن عتیق، ایوان طلا یا امیرعلی شیرنویی و ایوان عباسی، ایوان مقصوره، ایوان شمالی و شرقی مسجد گوهرشاد و در حرم شیخ صفی‌الدین و صحن اصلی آن، بر روی نمای تالار دارالحفاظ، سردر دارالحفاظ، کتیبه سنگی شاه طهماسب، ایوان جنت سرا، سردر شاه عباسی و ایوان دارالحديث اجرا شده است که به ترتیب مضمونی بررسی می‌شوند. خطوط اصلی استفاده شده در این کتیبه‌ها خط ثلث و در کتیبه سنگی شاه طهماسب خط نستعلیق است. با این تفاوت که اکثر کتیبه‌های بقعه شیخ صفی‌الدین به شیوه دو خطی ثلث و کوفی، ثلث و نسخ و یا دو خط ثلث با دو رنگ متفاوت سفید و قهوه‌ای، زرد و قهوه‌ای بر زمینه لاجوردی اجرا شده است.

اولین کتیبه‌های مورد بررسی متعلق به صحن عتیق حرم امام رضا (ع) و نمای دارالحفاظ بقعه شیخ صفی‌الدین^{۲۳} است. بخش اصلی آیات مورد استفاده در این مکان‌ها دارای مضامین توحید و یکتاپرستی، عبادت خداوند، معاد و قیامت، پاداش نیکوکاران و عذاب گناهکاران، مبارزه با شرک، دوری از پیمان شکنی، آداب ورود و تأکید بر بقای نسل پیامبر است. از جمله در صحنه‌های متصل به صحن عتیق حرم امام رضا (ع)^{۲۴} که در زمان صفوی ساخته شده، کتیبه‌هایی با آیاتی از سوره بقره وجود دارد. دو کتیبه به خط ثلث علیرضا عباسی^{۲۵} یکی در صحنه‌ای که از آن به طرف بست بالا خیابان می‌روند و دیگری از صحن دست چپ کنار ایوان ساعت دیده می‌شود که بر روی هر دو بخشی از آیه ۵۸ سوره بقره^{۲۶} به همراه نام کاتب در انتها نوشته شده و مضمون این آیه آداب ورود به مکان مقدس است. در صحن دیگری در همین صحن که اینک محل نگه داری اطفال گمشده است. کتیبه دیگری به خط ثلث محمد رضا امامی^{۲۷} با بخشی از آیه ۲۶۱ سوره بقره^{۲۸} آمده که به مسئله انفاق و پاداش آن می‌پردازد. در مقابل نمای دارالحفاظ در زیر مقرنس‌ها و کنگره بام از جنس کاشی معرق به خط ثلث سفید، آیه ۱۲۸ سوره بقره و در انتهای آن دعایی درباره قرآن^{۲۹} نوشته شده است. این کتیبه به صورت دو خطی است و کتیبه دوم به خط نسخ و به رنگ قهوه‌ای با آیات ۱۷ تا ۲۲ سوره ملک^{۳۰} در بالای کتیبه قبلی آمده است و اشاره به صفات خداوند، نظام خلقت، معاد و عذاب دوزخیان دارد.^{۳۱} (تصویر ۱)

در زیر کتیبه مذکور در نمای دارالحفاظ به طرف صحن ۵ قاب مستطیل و عمودی وجود دارد که در این ۵ قاب، ده پنجره (در هر قاب دو پنجره زیرهم) قرار دارد که به داخل حجره‌های تالار باز می‌شود.

۲۳- بنای مستطیل شکل که به دستور صدرالدین موسی، فرزند شیخ صفی ساخته شده است. دیوارهای بنا دارای طاق نماهای دو طبقه هستند. (محمد مهدی عقایی، بناهای آرامگاهی، پیشین، ص ۳۵۵)

۲۴- گرداگرد صحن عتیق، ۱۲ صفا به کتیبه‌های تاریخی و تزیینات هنری ساخته شده است (همان، ص ۳۴۷)

۲۵- مولانا علیرضا عباسی ملقب به شاه نوار، شاگرد مولانا علی بیگ تبریزی است. او از تیریز به قزوین آمد و در مسجد جامع ساکن شد. او در قزوین در خدمت فرهادخان، یکی از امرای قرامانلو بود و شاه عباس در سال ۱۰۱۱/۱۵۹۲ او را از فرهاد خان طلب کرد. از این پس وی در خدمت شام مامور امور هنری شده و خود را عباسی خوانده و رقم نموده است (احمد سهیلی خوانساری، علیرضا عباسی، نشریه هنر مردم، ش ۱۹۰-۱۸۹، تیر و مرداد ۲۵۳۷، صص ۳۰-۲۵).

۲۶- «وَ إِذْ قُلْنَا اَدْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَاكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَ اَدْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَ قُولُوا حِطَّةٌ نَغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَتَكُمْ وَ سَتَرِذِ الْمُحْسِنِينَ، وَ (و به خاطر بیابورید) زمانی که گفتیم: وارد این قریه (بیت المقدس) شوید و از (نعمت‌های فراوان) آن، هر چه می‌خواهید با گوارایی بخورید و از (معبد بیت المقدس) سجده‌کنان و خاشعانه وارد شوید و بگوئید: «حطه» (گناهان ما را بریز)، تا ما خطاهای شما را ببخشیم و به نیکوکاران، پاداشی افزون خواهیم داد»

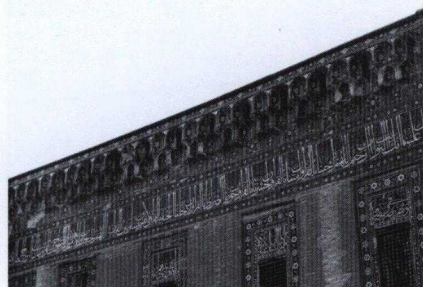
۲۷- او در قزوین در مکتب علیرضا عباسی بوده و زمانی که شاه عباس قصد تغییر پایتخت به اصفهان و ساختن مسجد جامع عباسی را داشت، در میان هنرمندانی که به وسیله او جهت کار در مسجد به کار گمارده می‌شوند، محمد رضا امامی نیز حضور دارد و به همراه دیگر کاتبان طراز اول چون علیرضا عباسی به کار تزیین مسجد می‌پردازد. اکثر قریب به اتفاق کتیبه‌های او به این‌گونه مذهبی چون مسجد، مقبره، مدرسه و در صدر آن‌ها به بارگاه امام رضا (ع) در مشهد و حرم معصومه (س) در قم تعلق دارند. (ناصر نوروز زاده چگینی، مجموعه مقالات تاریخ معماری و شهرسازی ایران (ارگ بم، کرمان، چ اول، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۵، صص ۷۰۲ و ۲۴۴)

۲۸- «مَثَلُ الَّذِي يَتَّقُونَ اَمْرًا لَهٗ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْتَبَتْ سَحَابٌ سَنَابِلُ فِي كُلِّ مَسْئَلَةٍ مَّائَةُ نَفْسٍ وَ اللّٰهُ يَضَعُ كَيْفَ يَشَاءُ وَ اللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ، مَثَلُ كَسَانِي كَمْ اَمْوَالِ خُودِ رَا رَاحَ خُودَا اِنْفَاقَ مِي كُنْد، هَمَانْد بَدْرِي اَسْت كِه هَفْت خُوش بَرُوَانْد وَ دَر هَر خُوشِ يَكْصَد دَانِه بَاشْد وَ خُودَاوند اَن رَا بَرای هَر كَس بَخُودَا (و شایستگی داشته باشد)، دو یا چند برابر می‌کند و خدا (از نظر قدرت و رحمت) وسیع و (به همه چیز) داناست»

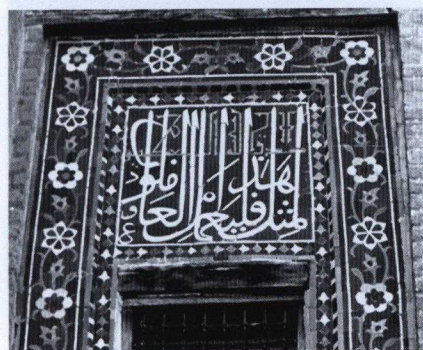
۲۹- قال صدق الله تعالى ثُبَّ عَلَيْنَا اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ. اللهم اضيئنا بالقرآن و امانا بالقرآن و احشنا بالقرآن و جوزنا صراط بالقرآن و ادخلنا الجنة بالقرآن لانقره بيننا و بين القرآن. اللهم اجعل ثواب تلاوتنا من كتابك الى ارواح آبائنا و امهاتنا و الى ارواح اهل القبور. «خداوند بلند مرتبه راست فرمود: بر ما ببخشای که تویی توبه‌پذیر مهربان. پروردگارا قلب ما را با نور قرآن منور فرما، ما را در پناه قرآن ایمن دار و ما را با قرآن محشور فرما و شناخت راه درست را به ما عطا فرما و ما را با قرآن به بهشت وارد فرما و بین ما و قرآن جدایی مینداز. خداوند ثواب تلاوت قرآن را به روح پدران و مادران ما و مردگان قرار ده»

۳۰- اَمْ اَنْتُمْ مِّنْ فِي السَّمٰوٰتِ اَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا فَسَتَعْلَمُوْنَ كَيْفَ تَذٰیرُ... اِنَّ هٰذَا الَّذِي يَزُوْجُكُمْ اِنْ اَمْسَكَ رَوْقَهٗ لَبَلٌّ لِّجُوعٍ فِیْ غُوٍّ وَ نَقُوْرٍ؛ آیا از آن کسی که در آسمان است ایمن شده‌اید که بر [سر] شما تندیادی از سنگریزه فرو فرستد پس به زودی خواهید دانست که بیم دادن من چگونه است و پیش از آن [نیز] کسانی به تکذیب پرداختند پس عذاب من چگونه بود آیا در بالای سرشان به پرندگان نگرسته‌اند [که گاه] بال می‌گسترند و [گاه] بال می‌زنند جز خدای رحمان [کسی] آن‌ها را نگاه نمی‌دارد او به هر چیزی بیناست یا آن کسی که خود برای شما [چون] سپاهی است که یاریتان می‌کند جز خدای رحمان کیست کافران جز گرفتار قریب نیستند یا کیست آن که به شما روزی دهد اگر [خدا] روزی خود را [از شما] باز دارد [نه] بلکه در سرکشی و نفرت پافشاری کردند.

۳۱- ملکه گلغفانی زاده اصل و حسن یوسفی، باستان‌شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی‌الدین، پیشین، صص ۳۹۳-۳۹۲.

۱- کتیبه قرآنی، آیات ۱۲۸ سوره بقره و ۱۷ تا ۲۲ سوره ملک، حاشیه زیر مقرنس های بام نمای دارالحفاظ، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

۲- کتیبه قرآنی، آیات ۱۵ سوره روم، ۱۲۷ سوره انعام، ۸ بینه، ۲۱ توبه، ۶۱ صافات، ۳۱ احقاف، یکی از قاب های پنجبرهای نمای دارالحفاظ، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

داخل لوح های این قاب ها، کتیبه هایی به خط ثلث سفید و کوفی قهوه ای در زمینه آبی و مشکی نقش بسته که مفاد ۶ کتیبه از آن ها آیات قرآنی مشتمل بر آیات ۱۵ سوره روم، ۳۲ ۱۲۷ سوره انعام، ۳۳ سوره البینه، ۲۱ سوره توبه، ۳۵ ۶۱ سوره صافات و ۳۱ سوره احقاف می باشد که اکثراً دارای معانی یکسان بوده و به جایگاه پرهیز کاران و راستگوییان در بهشت اشاره دارد.^{۳۸} (تصویر ۲) مشابه این مضامین در کتیبه های حاشیه ایوان طلا (امیرعلی شیر نوایی)^{۳۹} به خط ثلث محمدرضا امامی دیده می شود که شامل کل آیات سوره مریم و سوره یس است. مضامین کلی این دو سوره نیز قیامت و پاداش نیکو کاران و ویژگی های بهشت و جهنم می پردازد. ذکر این مضامین در نمای ورودی به دو حرم مقدس در درجه اول بر اصول دین و سپس توجه مومنان و اهل ایمان که به درگاه بزرگان روی آورده اند به انجام عمل درست و جایگاه پرهیز کاران و نیکو کاران تأکید دارد.^{۴۰} (تصویر ۳)

در نمای بیرونی دارالحفاظ، بقعه شیخ صفی الدین و در میان قاب های اشاره شده، کتیبه ای سنگی حاوی فرمان های اجتماعی شاه طهماسب قرار دارد که به خط نستعلیق به تاریخ ۹۳۲/۱۵۲۵ نوشته شده است. مضمون کتیبه فرمان سنگی در خصوص ممنوعیت امور غیر شرعی، عدم ارتکاب معاصی و اجتناب مردم از مناهی و قداست محیط اجتماعی شهر است. نکته قابل توجه این که در میان متن فرمان سنگی، آیات ۱۶۱ و ۱۸۱ سوره بقره، ۲۶، ۲۷ و ۹۵ تا ۹۷ سوره آل عمران^{۴۱} درج شده و مضامین این آیات اشاره به انکار رسالت پیامبر توسط مشرکین و وصیت به رعایت حقوق متقین و پیروی از آیین ابراهیمی دارد که در تکمیل مفاد این فرمان مهم است. چنین فرامین سنگی نمود عینی از طرز تفکر و نحوه حکومت و توجه شاه طهماسب به مسائل دینی و مذهبی بوده است.^{۴۲} (تصویر ۴) بر بالای طاق ورودی سردر شاه عباسی بقعه شاه صفی^{۴۳} که مقابل تالار دارالحفاظ می باشد نیز آیات ۹۵ تا ۹۷ و ۱۳۰ تا ۱۳۴ سوره آل عمران^{۴۴} نقش شده است. این کتیبه، سومین کتیبه سردر شاه عباسی است که در بالای طاق ورودی و پایه های طرفین آن دیده می شود. در انتهای آیات مذکور نیز آیه ۳۰ سوره قصص^{۴۵} نقش شده است. به طور کلی آیات ۹۵ تا ۹۷ سوره آل عمران پاسخی به تأویل و تحلیل اهل کتاب از اسلام است و در ادامه آیات بعدی به شأن، فضیلت و شرف کعبه پرداخته است.

نکته مهم دیگر آن که در این آیه، به داستان حضرت موسی (ع) پرداخته و در خصوص عاقبت بنی اسرائیل به آن ها هشدار داده می شود.

۳۲- قَالَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى (کوفی قهوه ای) وَهُمْ رُؤُوسُهُمْ يُعْزَبُونَ (ثلث جلی سفید) ایشان در مقام رضوان شادمانند.

۳۳- قَالَ اللَّهُ الْعَظِيمُ (کوفی قهوه ای) لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ (ثلث جلی)؛ برای ایشان خانه ای امن در نزد پروردگارشان است.

۳۴- صَدَقَ مِنْ كَلِمَاتٍ (کوفی زرد) رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ (ثلث جلی)؛ در قیامت خداوند از ایشان و آن ها از خداوند راضی هستند.

۳۵- صَدَقَ قَالَ اللَّهُ الْعَظِيمُ (کوفی قهوه ای) رِضْوَانٌ وَجَنَاتٍ لَهُمْ (ثلث جلی سفید)؛ مقام رضوان و بهشت برای ایشان است.

۳۶- صَدَقَ اللَّهُ الْعَظِيمُ (کوفی قهوه ای) لِمِثْلِ هَذَا قَلِيلٌ مِّنَ الْعَامِلُونَ (ثلث جلی)؛ آنان که سعی و عمل می کنند باید بر مثل این کنند.

۳۷- يَا قَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ (ثلث جلی سفید) از طایفه ما شما هم دعوت خدا را اجابت کنید.

۳۸- ملکه گلماغانی زاده اصل و حسن یوسفی، باستان شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی الدین، پیشین، صص ۳۹۳-۳۹۲.

۳۹- ایوان امیرعلی شیر نوایی، معروف به ایوان طلا، در سمت جنوبی صحن عتیق واقع شده که از آن به حرم مطهر هیرش می شوند. این ایوان توسط امیرعلی شیر که وزیر حسین بایقرا (دوره تیموری) بوده، ساخته شده و در دوره افشاری نادر شاه داخل ایوان را طلا کاری کرده و از آن به بعد به ایوان نادری نیز معروف شده است. (عزیز الله عطاردی، تاریخ آستان قدس رضوی، پیشین، ص ۲۰۳).

۴۰- تفسیر نور، ۹۰:۰، ۸۹/۱/۲۴، <http://www.qaraati.net>

۴۱- «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَآمَنُوا وَهُمْ كَفَرُ أَوْلَئِكَ عَلَيْهِمْ... فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَأَنَّمَا إِنَّمَا عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»، «همانا کسانی که کافر شدند و در حال کفر از دنیا رفتند، لعنت خدا و فرشتگان و مردم، همگی بر آن ها خواهد بود... پس هر کس که آن (وصیت را) بعد از شنیدن، تغییر دهد، گناهش تنها بر کسانی است که آن را تغییر می دهند، همانا خداوند شنوا و داناست».

۴۲- «قُلِ اللَّهُمَّ مَلِكُ الْمُلْكِ... وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ... قُلْ صَدَقَ اللَّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا... وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجُّ الْبَيْتِ مِنْ اسْتِطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ»، «بگو: خداوند! تو صاحب فرمان و سلطنتی... به هر کس (طبق مصلحت و حکمت خود) بخواهی حکومت می دهی و از هر کس بخواهی حکومت را می گیری و هر که را بخواهی عزت می بخشی و هر که را بخواهی ذلیل می نمایی، همه خیرها تنها به دست توست. همانا تو بر هر چیز توانایی، خداوند! تو شب را به روز و روز را به شب درآوری و زنده را از مرده و مرده را از زنده بیرونآوری و هر که را خواهی بی شمار روزی می دهی... بگو: خداوند راستگو است، پس از آیین ابراهیم حَقَرًا پیروی کنید که او از مشرکان نبوده؛ در آن (خانه) نشانه های روشن، (از جمله) مقام ابراهیم است و هر کس به آن درآید، درامان است و برای خدا بر عهده ی مردم است که قصد حج آن خانه را نمایند، (البته) هر که توانایی این راه را دارد. و هر کس کفر ورزد (و یا داشتن توانایی به حج نرود، بداند که) همانا خداوند از همه ی جهانیان بی نیاز است، همانا اولین خانه ای که برای (عبادت) مردم مقرر شد، همان است که در سرزمین مکه است، که مایه ی برکت و هدایت جهانیان است».

۴۳- برای خواندن متن اصلی کتیبه ر. ک. به: ملکه گلماغانی زاده اصل و حسن یوسفی، باستان شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی، پیشین، صص ۴۰۸-۴۰۷.

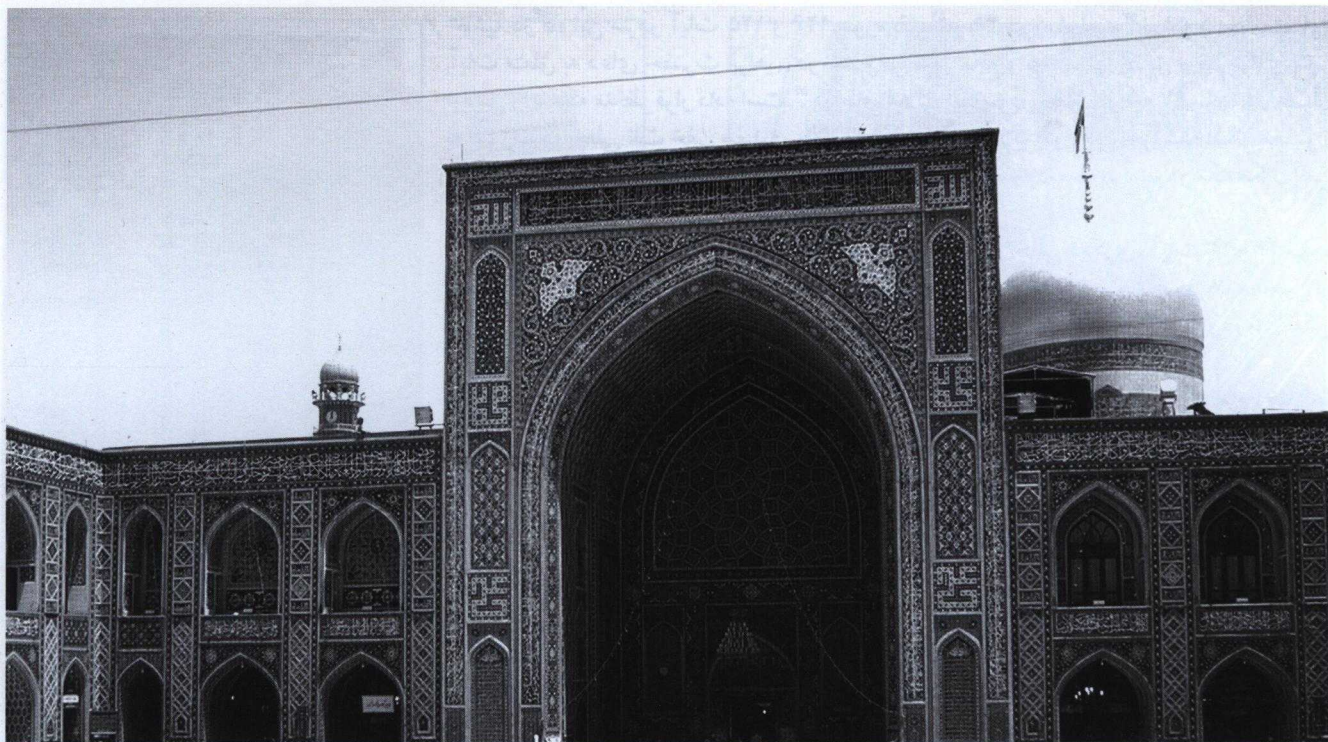
۴۴- این سردر در دیوار شمال غربی صحن ساخت به صورت طاقنمایی ساخته شده و حاوی هشت طاق است که با کاشی مزین است. در ورودی صحن در وسط این طاق ها است (محمد مهدی عقابی، دایره المعارف بناهای آرمناگهی، پیشین، ص ۳۵۶).

۴۵- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُّضَاعَةً... وَالْعَاقِبِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ»، «ای کسانی که ایمان آورده اید! ربا (و بهره ی پول) را با افزودن های مکرر نخورید، از خدا پروا کنید تا شاید رستگار شوید... (متقین) کسانی هستند که در راحت و رنج اتفاق می کنند و خشم خود را فرو می برند و از (خطای) مردم می گذرند، و خداوند نیکو کاران را دوست می دارد».

۴۶- «فَلَمَّا تَأْتَا نُوْدَىٰ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يَأْمُرَ يُوسَىٰ أَنْ يَأْتِ الْوَادِ رَبَّ الْعَالَمِينَ»، «پس همین که (موسی) به نزد آن (آتش) آمد، (ناگهان) از جانب راست آن دره، در آن منطقه مبارک و خجسته از (میان) یک درخت، ندا داده شد که ای موسی! همانا من، الله، پروردگار جهانیان هستم».

تصویر ۳- کتیبه قرآنی، آیات سوره مریم و یس، دورتا دور حاشیه ایوان طلا، صحن عتیق حرم رضوی، مشهد.

تصویر ۵- کتیبه قرآنی، آیات سوره فتح و ملک، نمای ایوان شمالی مسجد گوهرشاد، حرم رضوی، مشهد.

تصویر ۴- کتیبه قرآنی، آیات ۱۶۱ و ۱۸۱ سوره بقره، ۹۵ تا ۹۷ سوره آل عمران، در کتیبه سنگی فرمان

شاه طهماسب، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

۴۷- ملکه گلمفاتی زاده اصل و حسن یوسفی، باستان شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی الدین، پیشین، صص ۱۵۱-۴۹۸.

۴۸- این ایوان دارای تزئینات غنی کاشیکاری و کتیبه کاری های مختلف از دوره شاه عباس، شاه سلطان حسین و شاه سلیمان صفوی و به خط محمد رضا امامی است این ایوان به دارالسیاده و رواق های حرم رضوی راه دارد) کاظم ملازاده، مریم محمدی، دایره المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی: مساجد تاریخی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ۱۳۷۸، ص ۱۳۲.

۴۹- عباس مشهدی محمد، مشهد الرضا (ع)، بی نا، بی تا، ص ۱۴۰.

۵۰- تفسیر نور، ۹: ۱۵، ۸۹/ ۱/ ۲۴، <http://www.qaraati.net>

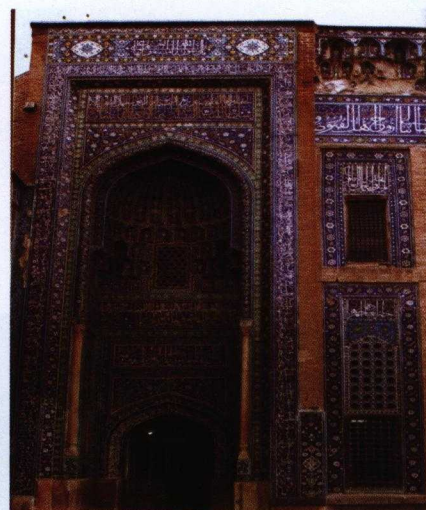
حاشیه در گاه این سردر آیات ۱۲۵ و ۱۲۶ سوره بقره^{۵۲} و ۳۵ سوره ابراهیم^{۵۳} نوشته شده است. این آیات متعلق به دعای حضرت ابراهیم در خصوص شهر مکه و به عبارتی تطبیق و هم ترازوی شهر اردبیل را با مکه مدنظر قرار داده است.^{۵۴} در طاق هلالی این سردر بخشی از آیه ۹۷ سوره آل عمران به صورت دو خطی ثلث خفی سفید در بالا و ثلث جلی زرد طلایی در پایین اجرا شده است. مضمون این آیه نیز به مقام ابراهیم (ع) اشاره داشته و این مکان را نیز همچون مقام ابراهیم در مکه مکانی امن قرار داده است. (تصویر ۶)

علاوه بر این، در همین سمت و بالای قوس در گاه در کتیبه دو خطی دیگری، آیات ۲۳ و ۲۴ سوره رعد^{۵۵} اقتباس و تحریر شده است و مضمون آن وعده بهشت به صابرين است. (تصویر ۷) همچنین بر روی دیوارهای سمت راست و چپ تو رفتگی مدخل سردر نیز، بخشی از آیه ۷۳ سوره زمر^{۵۶} نقش شده است. این آیه نیز بر وعده بهشت به نیکان اشاره دارد.^{۵۷} (تصویر ۸)

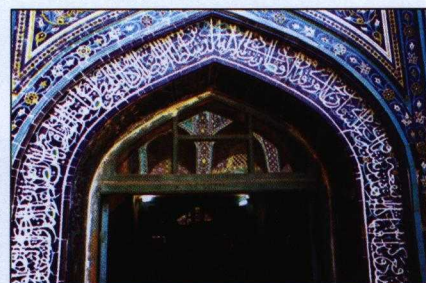
استفاده آیات مذکور در نمای ورودی به دو حرم مطهر تأکیدی است بر مقام والای امام رضا (ع) و شیخ صفی الدین و هم ترازوی این دو شهر با مقدس ترین شهر مسلمانان، مکه را می‌رساند. ایوان شرقی مسجد گوهرشاد نیز راهروهایی دارد که به صحن جدید و رواق‌های متصل به حرم راه دارد. در نمای بیرونی و قسمت چپ ایوان، بر پیشانی طاق دوم، کتیبه‌ای به خط محمدرضا امامی، شامل آیه ۵۵ سوره مائده^{۵۸} به کار رفته است. همچنین بر پیشانی طاق سوم نیز، آیه ۵۳ سوره زمر^{۵۹} نقش بسته است. مضمون کلی آیات ذکر شده، هشدار بر پیمان شکنان بوده و طاق سوم نیز تأکیدی بر اصل توحید، ربوبیت خداوند دارد. (تصویر ۹) با مضامینی مشابه، آیات ۳، ۴ سوره معارج^{۶۰} در طاق جناقی در گاه در داخل رواق دارالحفاظ بقعه شیخ صفی الدین دیده می‌شود که اشاره بر عذاب کافران و برپایی قیامت دارد. هر دو این فضاها، مکان‌هایی متصل به حرم و راه ورودی برای زائران هستند. بی شک نوشتن آباتی با مضامین هشدار در این فضاها، جهت آگاهی و عبرت آموزی زائران و اهل معرفت بوده است. در ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد^{۶۱} نیز، آباتی از قرآن با مضامین اصل توحید، یکتاپرستی، اهمیت برگزاری نماز جمعه، ویژگی‌های بهشت و جهنم و مبارزه با شرک، نقش شده است. اولین کتیبه واقع در ضریبی ایوان مقصوره، آیه ۹ سوره جمعه^{۶۲} در بر دارد. (تصویر ۱۰)

دومین کتیبه در بالای ساقه گنبد ایوان مقصوره به خط ثلث در زمینه لاجوردی با کاشی معرق، شامل آیات ۱ تا ۵۲ سوره مبارکه یس^{۶۳} را دربر می‌گیرد. (تصویر ۱۱) کتیبه دیگر واقع در نمای بدنه سمت چپ ایوان مقصوره و در نزدیک لبه بام، که تا نزدیک ایوان شرقی امتداد دارد؛ آیات ۱ تا ۱۴ از سوره مبارکه الدهر^{۶۴} نقش بسته است. (تصویر ۱۲)

کتیبه بعدی واقع در بالای طاق نماهای دست راست ایوان مقصوره، به خط ثلث سفید در زمینه

تصویر ۶- کتیبه قرآنی، آیات ۱۲۵ و ۱۲۶ سوره بقره و ۳۵ سوره ابراهیم، سردر تالار دارالحفاظ، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

تصویر ۷- کتیبه قرآنی آیات ۲۳ و ۲۴ سوره رعد، بالای قوسی در گاه ورودی تالار دارالحفاظ، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

۵۱- تالار دارالحفاظ دارای سردر بسیار مجلل و بلند با تزیینات کاشی معرق است که به سبک درگاه‌های تیموری و قره قویونلوها نمود عینی یافته است. این بخش به لحاظ تنوع و تعدد کتیبه یکی از پرکارترین قسمت‌های تزیینی بقعه به شمار می‌رود. (ملکه گلمغانی زاده اصل و حسن یوسفی، باستان‌شناسی بقعه شیخ صفی الدین، پیشین، ص ۳۹۶)

۵۲- «وَإِذْ جَعَلْنَا لِبَنِي إِسْرَءِيلَ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَوَلَّوْاْ أَضْطَرُّواْ إِلَيْهِمْ حَرَّةً عَلَى عُرُوسِهِمْ أَصْحَابُ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» و «(به یاد آور) هنگامی که خانه‌ای (مکه) را محل رجوع، اجتماع و مرکز امن برای مردم قرار دادیم (و گفتیم): از مقام ابراهیم، جایگاهی برای نماز انتخاب کنید و به ابراهیم و اسماعیل تکلیف کردیم که خانه مرا برای طواف کنندگان و معتکفان و راکعان و ساجدان، پاک و پاکیزه کنید، و (بیاد آور) هنگامی که ابراهیم گفت: پروردگارا! این (سرزمین) را شهری امن قرار ده و اهل آن را، آنان که به خدا و روز آخرت ایمان آورده‌اند، از ثمرات (گوناگون) روزی ده. (اما خداوند) فرمود: به آن‌هایی که کافر شوند (نیز) بهره‌ای اندکی خواهم داد. سپس آن‌ها را به قهر به سوی عذاب آتش می‌کشانم و چوید، سرانجامی است».

۵۳- «وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ» و «(به یاد آور) زمانی را که ابراهیم گفت: پروردگارا! این شهر (مکه) را امن قرار ده و من و فرزندانم را از این که بت‌ها را بپرستیم دور بدار».

۵۴- ملکه گلمغانی زاده اصل و حسن یوسفی، باستان‌شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی الدین، پیشین، ص ۳۹۸.

۵۵- «جَعَلَ عَذَنَ يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ... سَلَّمَ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ» (سرای آخرت) باغ‌های جاودانی که آنان و هر کس از پدران و همسران و فرزندان‌شان که صالح بوده‌اند بدان داخل می‌شوند و فرشتگان از هر دری (برای تبریک و تهنیت) بر آنان وارد می‌شوند، (فرشتگان هنگام دیدار بهشتیان به آنان می‌گویند): به خاطر استقامتی که کردید، بر شما درود باد. پس چه نیکوست سرای آخرت».

۵۶- «وَسَبِّحْ لِلَّذِينَ اتَّقَوْاْ رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ... سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ» و «کسانی که از پروردگارشان پروا داشتند گروه گروه به سوی بهشت سوق داده شوند تا چون به نزد آن رسند، در حالی که درهای بهشت گشوده شده است و نگهبانان بهشت به آنان گویند: «سلام بر شما پاک و پسندیده بودید، پس داخل شوید در حالی که در آن جاودانه خواهید بود».

۵۷- ملکه گلمغانی زاده اصل و حسن یوسفی، باستان‌شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی الدین، پیشین، صص ۴۰۳-۴۰۰.

۵۸- «إِنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ... وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رُكَّعُونَ» و «ولی و سرپرست شما، تنها خداوند، پیامبرش و مؤمنانی هستند که نماز را برپا می‌دارند و در حال رکوع، زکات می‌دهند».

۵۹- «قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ اسْتَرْفَعُواْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ... إِنَّهُ هُوَ الْغَوْرُ الرَّحِيمُ» و «بگو: ای بندگان من که بر نفس خویش اسراف (و ستم) کرده‌اید! از رحمت خداوند مأیوس نشوید، همانا خداوند همه‌ی گناهان را می‌بخشد، زیرا که او بسیار آمرزنده و مهربان است».

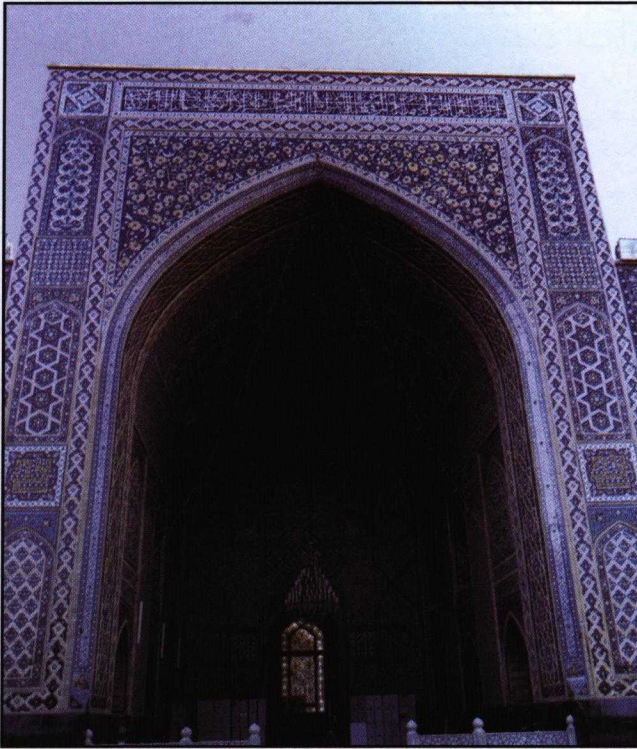
۶۰- «مَنْ لَّهِ ذِي الْمَعَارِجِ... كَانْ مَقْدَرُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ» و «از سوی خداوند صاحب درجات والاسات، فرشتگان و روح، در روزی که مقدار آن پنجاه هزار سال است، به سوی او بالای می‌روند».

۶۱- این ایوان بزرگترین، مهم‌ترین ایوان مسجد است. جبهه ایوان از سوی صحن با تزیینات ممتاز کاشی و کتیبه‌های نفیس، تزیین و نماسازی شده است. کتیبه معروف بایسنقر در اطراف ایوان را محمدرضا امامی در دوره صفوی مرمت نموده است. (کاظم ملارزاده، مریم محمدی، دایره المعارف مساجد تاریخی، پیشین، ص ۱۳۱)

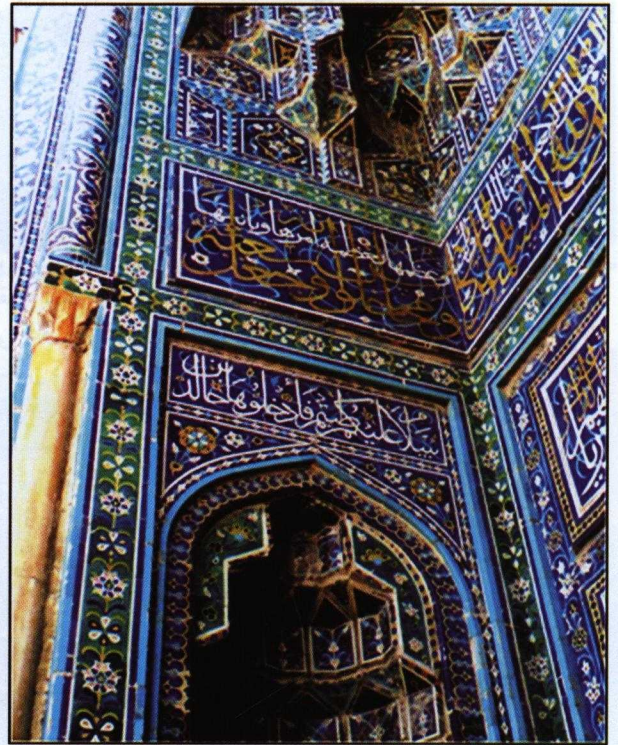
۶۲- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَوَدَّيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْاْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُواْ الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» و «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! آنگاه که برای نماز روز جمعه نداده‌اید، پس به سوی یاد خدا (نماز) شتاب کنید و داد و ستد را رها کنید که این برای شما بهتر است، اگر بدانید».

۶۳- «يَسْ، وَ الْقُرْآنَ الْحَكِيمَ... قَالُواْ يَا وَلَيْتَا مَنْ يَنْفَعُنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَ صَدَقَ الْمُرْسَلُونَ» و «یاسین، سو گند به قرآن (محکم و) حکمت آموز ... گویند: وای بر ما، چه کسی ما را از خوابگاهمان برانگیزد؟ این همان است که خدای رحمان وعده داد و پیامبران راست گفتند».

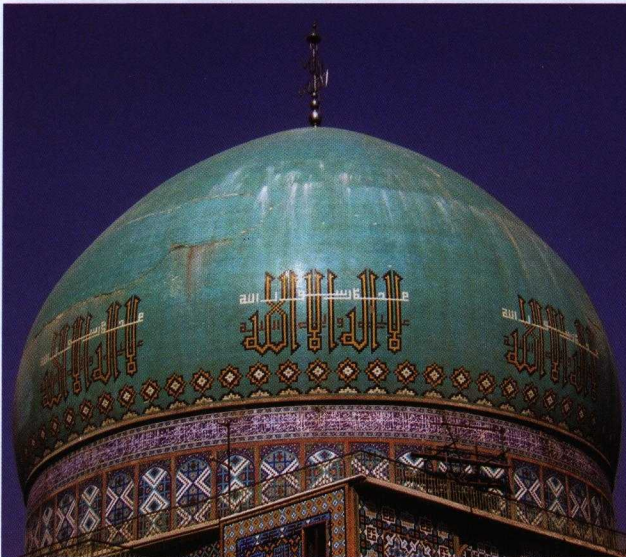
۶۴- «هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا... وَذَاتِي عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلَّتْ أَرْجُلُهَا تَذَلُّيْلًا» و «آیا بر انسان دوره‌ای از روزگار گذشت که چیزی قابل ذکری نبود؟ و سایه‌های درختان بر سرشان نزدیک و خوشه‌های میوه در دسترس آنان».

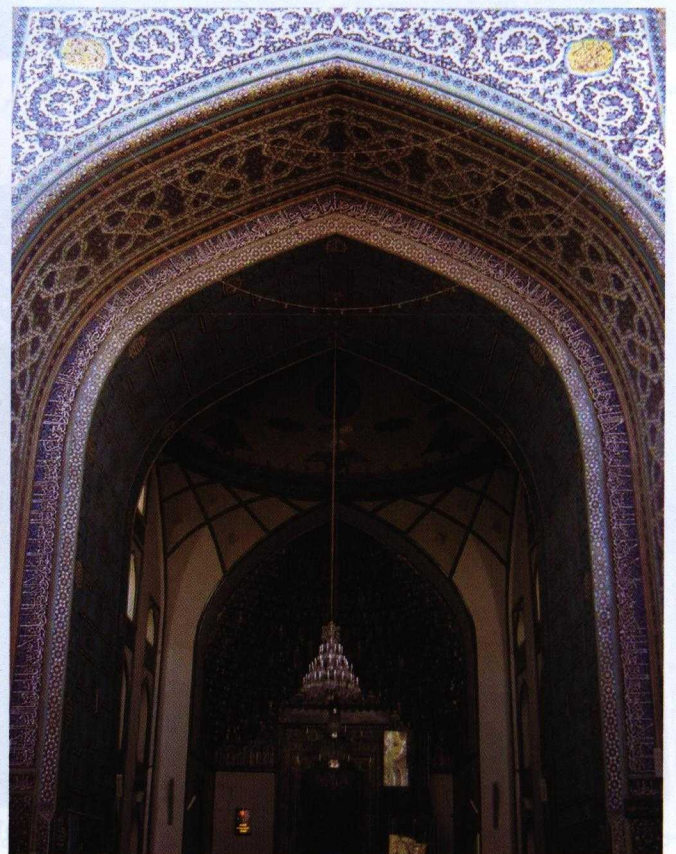
تصویر ۹- کتیبه قرآنی، آیات ۵۵ سوره مائده و ۵۳ سوره زمر، پیشانی طاق دوم و سوم ایوان شرقی، مسجد گوهرشاد، حرم رضوی، مشهد.

تصویر ۸- کتیبه قرآنی، آیه ۲۳ سوره زمر، بالای دوسوی تورفتگی سردر دارالحفاظ، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

تصویر ۱۰ چپ - کتیبه قرآنی، آیه ۹ سوره جمعه، ایوان مقصوره، مسجد گوهرشاد حرم رضوی، مشهد.

تصویر ۱۱ راست- کتیبه قرآنی، آیات ۱ تا ۵۲ سوره یس، بالای ساقه گنبد ایوان مقصوره، مسجد گوهرشاد، حرم رضوی، مشهد.

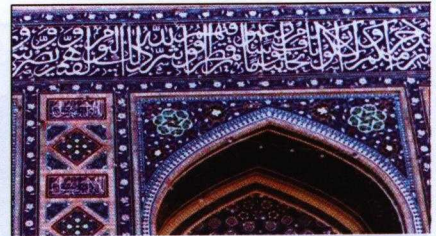
لاجورد، کل آیات سوره مبارکه قدر را دربر می گیرد. (تصویر ۱۳) کتیبه آخر، پیشانی طاق دوم بدنه قسمت چپ ایوان مقصوره، که یک کتیبه تعمیری در دوره صفوی است به خط ثلث در زمینه لاجوردی با آیات ۳۱ سوره مبارکه الاعراف^{۶۵} را دربر می گیرد. تمای این کتیبه ها به خط محمدرضا امامی هستند.

از جمله بناهای دیگر بقعه شیخ صفی الدین که بر نمای آن ها، آیات قرآنی با مضامین اصول دین (توحید، نبوت و معاد)، تذکر به قیامت، و وعده بهشت به پرهیزکاران نقش بسته است، ایوان دارالحديث و نمای جنت سرا^{۶۶} است که هر دو مقابل هم، در دو سمت جنوبی و شمالی صحن بقعه قرار دارند. در پیشانی ایوان دارالحديث و در میان نگاره های اسلیمی با کاشی معرق سفید، آیات ۱۸ تا ۲۲ سوره جن^{۶۷} نقش بسته است که بر پرستش خداوند و تقدس مساجد تأکید دارد. (تصویر ۱۴) همچنین بر پیشانی طاق بزرگ جنت سرا نیز، کتیبه ای نصب شده که مشتمل بر آیات ۴۱ تا ۴۳ سوره احزاب^{۶۸} با مضامین ذکر و تسبیح خداوند در تمامی احوال می باشد. (تصویر ۱۵) بر بالای پیشانی طاق نمای سمت راست جنت سرا، به خط ثلث سفید در زمینه آبی، آیات ۱۵ و ۱۶ سوره الذاریات^{۶۹} نوشته شده است. این آیات نیز بر جایگاه پرهیزکاران در بهشت وعده داده است. (تصویر ۱۶) سومین کتیبه این ایوان نیز در سمت چپ ایوان، نصب شده که حاوی آیات ۷۰ و ۷۱ سوره احزاب^{۷۰} است. (تصویر ۱۷) تذکر قیامت، توحید و گفتن سخن حق و صواب نیز از مضامین اصلی آیات مذکور است.

هر دو فضا، که هر دو جایگاهی مذهبی، یکی در جهت نشر مفاهیم دینی و دیگری جایگاه مکان برگزاری نماز بوده اند، ارتباطی عمیق با مضامین آیات مورد استفاده برقرار نموده اند.

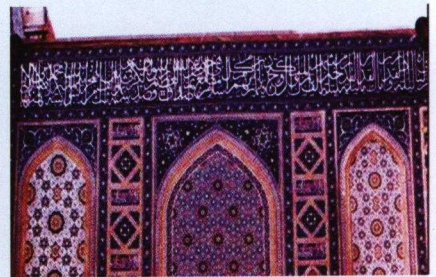
دولتمردان صفوی، با توجه به برقراری و رعایت بر اصول دینی و مذهبی تشیع در جامعه و ساخت و تعمیر مکان های مذهبی، سعی در گسترش اصول دینی جامعه آن روزگار داشتند و بدین جهت بسیاری از آیات انتخاب شده در دو بنای مذکور تماماً بر اصول دین، توحید، نبوت و معاد و تذکر بر مسلمانان در جهت تزکیه نفس و انجام اعمال نیک و عبرت آموزی آن ها دلالت دارند.

کتیبه های حدیثی

تصویر ۱۲- کتیبه قرآنی آیات ۱۴ تا ۱۵ سوره دهر، نمای بدنه سمت چپ ایوان مقصوره، مسجد گوهرشاد، حرم رضوی، مشهد.

تصویر ۱۳- کتیبه قرآنی آیات سوره قدر، بالای طاق نمای دست راست ایوان مقصوره، مسجد گوهرشاد، حرم رضوی، مشهد.

۶۵- «يٰۤاٰدَمُ خُذُوْا زِيْنَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوْا وَشَرِبُوْا وَّ لَا تُسْرِفُوْا اِنَّهٗ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِيْنَ»، «ای فرزندان آدم! نزد هر مسجد (به هنگام نماز، لباس و) زینت های خود را بپوشید و بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید، همانا خداوند اسرافکاران را دوست ندارد».

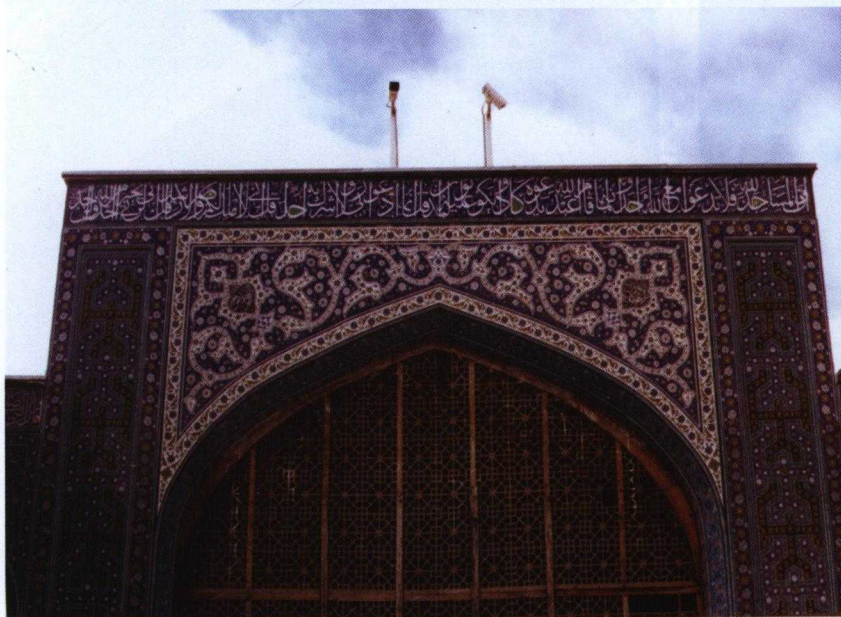
۶۶- ایوان دارالحديث به صورت ایوانی به دستور شاه اسماعیل اول ساخته شده و در آن مباحث مذهبی صورت می گرفته است. این ایوان دارای طاق دراز چهار مرکزی است و دیوارهای داخلی، قسمتی با حاشیه های کاشی کاری و بخشی با گچبری تزئین شده است. بنای جنت سرا نیز در قسمت شمال حیاط اصلی معروف به ساحت قرار دارد و ایوان بزرگی است که با نرده مشبکی محدود شده است. بعد از گذشتن از نرده مشبک، به بنای هشت گوش می رسید که بدان مسجد جنت سرا یا میدان درویش گویند. در دیوارهای شمال و غرب بنا، درهایی است که به اتاق های مجاور باز می شود. بعد از اهدای کتاب های سلطنتی از طرف شاه عباس به بقعه، این مکان به صورت کتابخانه در آمد (محمد مهدی عقیابی، بناهای آرامگاهی، پیشین، ص ۳۵۶)

۶۷- «وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا... قُلْ إِنِّي لَا أُمْلِكُ لَكُمْ شَرًّا وَلَا رَشَدًا»، «و اینکه مساجد برای خداوند است پس (در آن ها) با خداوند احدی را نخوانید، و اینکه وقتی بنده خدا بر پا ایستاده و او را می خواند نزدیک بود (جنان) بر او از دحام کنند؛ بگو: من فقط پروردگارم را می خوانم و احدی را شریک او نمی گیرم؛ بگو: همانا من مالک هیچ سود و زبانی برای شما نیستم».

۶۸- «يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ آمَنُوْا اذْكُرُوْا اللّٰهَ ذِكْرًا كَثِيْرًا... لِيُخْرِجَكُمْ مِّنَ الظُّلُمٰتِ اِلَى النُّوْرِ وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِيْنَ رَحِيْمًا»، «ای کسانی که ایمان آورده اید! خدا را بسیار یاد کنید و او را در هر صبح و شام تسبیح نمایید (و به پاکی بستانید)، او کسی است که بر شما درود می فرستد و فرشتگان او (نیز بر شما درود می فرستند) تا شما را از تاریکی ها (کفر، شرک، جهل، تفرقه و خرافات) به سوی نور (ایمان، تقوا، علم و وحدت) در آورند و او به مؤمنان مهربان است».

۶۹- «إِنَّ الْمُتَّقِيْنَ فِيْ جَنَّٰتٍ وَعُيُوْنٌ... أَخَذِيْنَ مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوْا قَبْلَ ذٰلِكَ مُخْسِنِيْنَ»، «همانا اهل تقوا در باغ ها و (کنار) چشمه ها (جای) دارند، و آنچه را پروردگارشان به آنان عطا کند، دریافت می دارند، آنان قبل از آن (در دنیا) نیکو کار بودند».

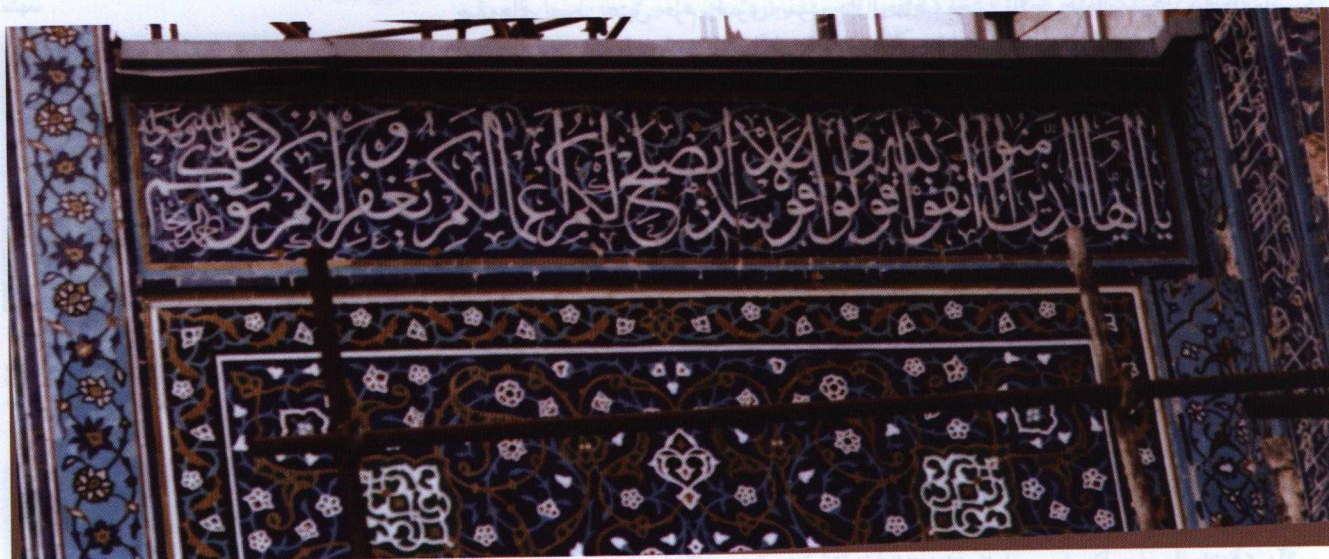
۷۰- «يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ آمَنُوْا اتَّقُوْا اللّٰهَ وَقُوْلُوْا... وَمَنْ يُّطِعِ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيْمًا»، «ای کسانی که ایمان آورده اید! تقوای الهی پیشه کنید و سخن (حق و) استوار گوئید، تا خداوند کارهای شما را اصلاح کند و گناهان را بپامزد؛ و هر کس خدا و رسولش را اطاعت کند، بدون شک به رستگاری بزرگی دست یافته است».

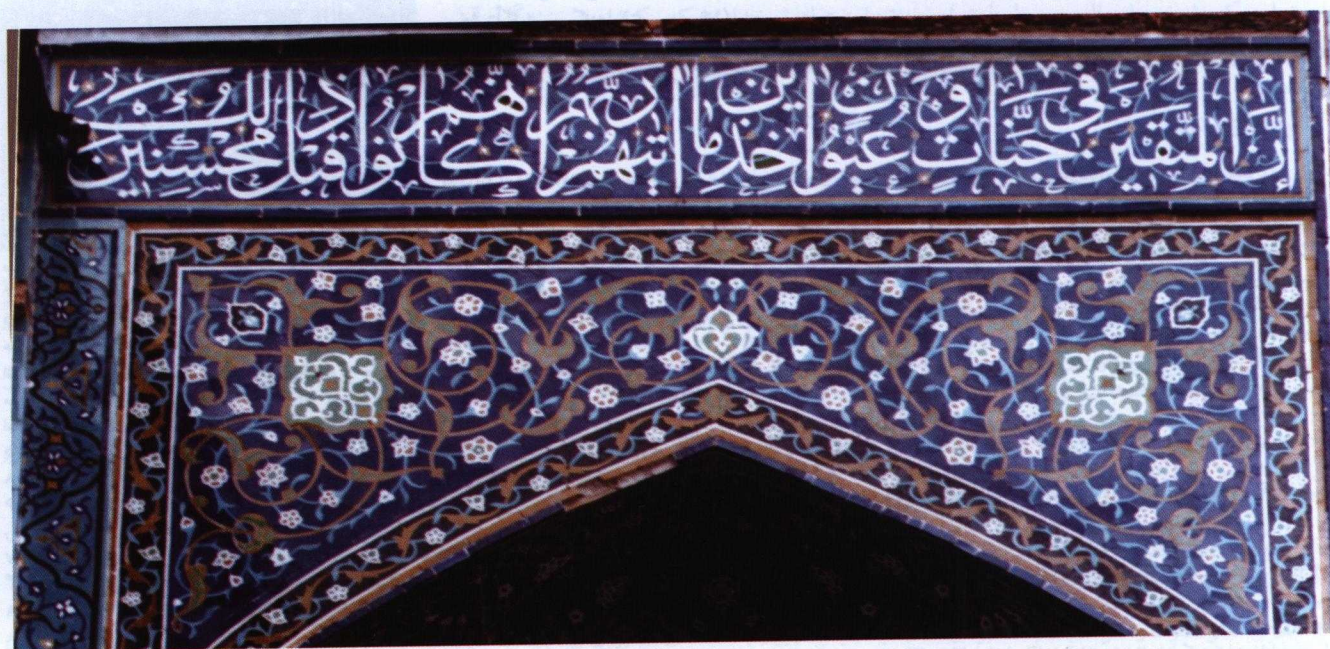
تصویر ۱۴- کتیبه قرآنی، آیات ۱۸ تا ۲۲ سوره جن، پیشانی ایوان دارالحديث، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

تصویر ۱۵- کتیبه قرآنی، آیات سوره ۴۱ تا ۴۳ سوره احزاب، بالای طاق بزرگ جنت سرا، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

تصویر ۱۶- کتیبه قرآنی، آیات ۱۵ و ۱۶ سوره ذاریات، بالای پیشانی طاق نمای سمت راست جنت سرا، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

تصویر ۱۷- کتیبه قرآنی، آیات ۷۰ و ۷۱، سوره احزاب، سمت چپ ایوان جنت سرا، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

به لحاظ کمیت، کاربرد مضامین حدیثی در هر دو مجموعه، به فراوانی کتیبه های قرآنی نیست. بیشترین احادیث از پیامبر (ص)، حضرت علی (ع) و امام رضا (ع) نقل شده است. در هر دو مجموعه، احادیث پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) وجود دارد اما احادیث منقول از امام رضا (ع) فقط در حرم رضوی مشاهده می شود. موضوع احادیث پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) در بقعه شیخ صفی را بیشتر دعا، اهمیت علم و آموزش و نشر آن، اطاعت از ولایت امر و اهل بیت، عبادت خدا، اخلاص در عمل و راستی در گفتار، ذکر و تسبیح خدا، یاد مرگ، شجاعت، عدالت و سخاوت تشکیل می دهد. این در حالی است که مضمون اغلب احادیث حرم رضوی را حقانیت ائمه، پیش بینی شهادت امام رضا (ع) و اجر و ثواب فراوان زائران حرم وی را تشکیل می دهد. فضاهایی از دو مجموعه که در آن ها کتیبه های حدیثی نوشته شده شامل: ایوان شرقی، غربی و صفاهای صحن عتیق حرم رضوی، سردر دارالحفاظ، بخش بالایی فرمان سنگی شاه طهماسب و ایوان دارالحديث بقعه شیخ صفی الدین است.

تصویر ۱۸- کتیبه حدیثی، «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَعَلَى بَابِهَا» بالای در ورودی ایوان شرقی نقارهخانه، صحن عتیق حرم رضوی، مشهد

اولین کتیبه حدیثی بر روی قطعه سنگی هلالی در بالای ایوان شرقی صحن عتیق^{۷۱} است که حدیثی از پیامبر (ص) در وصف حضرت علی (ع) نقل نموده است.^{۷۲} مشابه این کتیبه را در سردر دارالحفاظ بقعه بر کاشی معرق و در میان نقوش اسلیمی با خطوط سفید در زمینه آبی نوشته شده است. این حدیث که در مورد گرامی داشت مقام حضرت علی (ع) است، او را به در شهر علم توصیف نموده است. نقل این حدیث در فضای ورودی به دو حرم، اهمیت مقام حضرت علی (ع) به لحاظ مذهبی و نسب اهل بیت و خاندان صفوی به آن بزرگوار را نشان می دهد. (تصویر ۱۸)

تصویر ۱۹- کتیبه حدیثی، از پیامبر (ص) به نقل از صحیح بخاری، زیر طاق ایوان غربی (ایوان ساعت) صحن عتیق حرم رضوی، مشهد.

در داخل ایوان شرقی صحن عتیق، در زیر طاق، کتیبه ای به خط ثلث جلی، به رنگ سفید در زمینه لاجوردی نقش شده که شامل حدیثی از کشف زمخشری^{۷۳} از حضرت رسول (ص) در تفسیر آیه ۲۳ سوره شوری است.^{۷۴} این حدیث اشاره بر دوستی اهل بیت (ع) و جایگاه دوستاران اهل بیت در دنیا و آخرت دارد. در حدیث مشابهی از حضرت رسول (ص) که به سفینه نوح^{۷۵} شهرت دارد و به خط ثلث سفید در زمینه آبی لاجوردی، در نمای دارالحفاظ و بالای فرمان سنگی شاه طهماسب قرار دارد، بر مقام اهل بیت و توجه و جایگاه دوستاران آن ها اشاره کرده است. در ایوان غربی صحن عتیق^{۷۶} و در زیر طاق ایوان به خط ثلث علیرضا عباسی، کتیبه ای نقش بسته است که نقل حدیثی از صحیح نجاری^{۷۷} است. در این نقل ابتدا از زبان عایشه همسر پیامبر به داستان ۵ تن آل عبا و شأن نزول آیه ۳۳ سوره احزاب پرداخته شده و در انتها حدیثی از پیامبر در مقام والای حضرت فاطمه (س) نقل شده است.^{۷۸} این نقل و حدیث، بر شأن و مقام اهل بیت (ع) و اهمیت توجه به آن ها تأکید می کند. (تصویر ۱۹)

در همین قسمت، کتیبه ای به خط ثلث حدیث دیگری از پیامبر (ص) به نقل از جابر بن عبدالله

۷۱- این ایوان مجلل و زیبا در شرق صحن عتیق و در زیر نقاره خانه قرار دارد. این ایوان از بناهای دوره شاه عباس و راه ارتباط به بیت پایین خیابان می باشد. (عزیز الله عطاردی، تاریخ آستان قدس رضوی، پیشین، ص ۲۱۷).

۷۲- «قال النبي صلى الله عليه وآله وسلم أنا مدينة العلم وعلي بابها»، رسول خدا فرمود من شهر علم و علی در آن است. (کنز العمال، ج ۱۲، ص ۱۱۳۰)

۷۳- کشف زمخشری عالم و مفسر نامی ترکمن «عمر بن احمد الزمخشری الموارزمی» معروف به جارالله و سده یازدهم/پنجم است که تفسیر ارزنده ای را در مدت ۶ سال در مکه نگاشته است. این تفسیر از سوی معاصران او، مادر کلیه تفسیرها نامیده شده است. تفسیر او جایگاه بلند و منزلتی عظیم دارد و همانند او در آثار پیشینیان و متأخران دیده نشده است. (سایت لغت نامه دهخدا، ۱۲۳۰، ۸۹/۱/۲۹، <http://www.loghatnameh.com>)

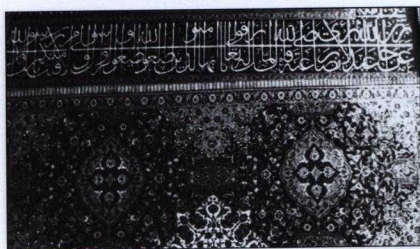
۷۴- ۲۳ سوره شوری «ذَلِكَ الَّذِي يُبَيِّنُ اللَّهُ عِبَادَةَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ... إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ»، حدیث: «روى عن صاحب الكشاف عن النبي صلى الله عليه وآله وسلم في تفسير قوله تعالى قل لا أسئلكم عليه اجرا الا المودة في القربى من مات على حب آل محمد مات شهيداً، الا و من مات على حب آل محمد مات مغفوراً، الا و من مات على حب آل محمد مات تائباً، الا و من مات على حب آل محمد مات مؤمناً مستكمل الايمان. الا و من مات على حب آل محمد بشره ملك الموت بالجنة الا و من مات على حب آل محمد تزف الجنة كما تزف العروس الى بيت زوجها الا و من مات على حب آل محمد فتح له بابا الى الجنة، الا و من مات على حب آل محمد جعل الله عز وجل زواره قبره، ملكة بالرحمة، الا و من مات على حب آل محمد مات على سنة رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم، الا و من مات بغض آل محمد جاء يوم القيامة ينس من رحمة الله، الا و من مات على بغض آل محمد مات كافراً، الا و من مات على بغض آل محمد لم يشم رائحة الجنة، صدق الله و صدق نبي الله، عن النبي صلى الله عليه وآله وسلم انه قال فاطمة مهجة لقلبي و ابناها ثمرة فؤادي و يعلها نور بصري و الائمة من ولدها امنائي و حبله الممدود بينه و بين خلقه، من اعصم به نجى و من تخلف عنه هوى.»

۷۵- «قال عليه السلام مثل اهل بيتي كمثل سفينة نوح من ركب فيها نجي»، «رسول خدا فرمود اهل بيت من در مقام مقایسه به کشتی نوح می ماند که هر کس بر آن سوار شد نجات یافت.» (مجمع الزوائد هشمی، ج ۹، ص ۱۶۸)

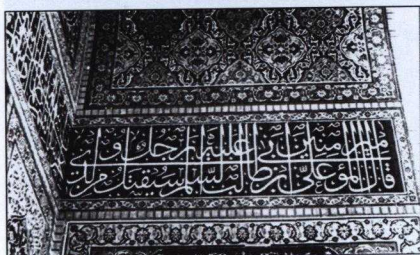
۷۶- این ایوان، معروف به ایوان زیر ساعت، از بناهای شاه عباس صفوی است. که هنگام توسعه صحن مقدس ساخته شده است. تمام این ایوان، با کاشیکاری معرق پوشیده شده است. (عزیز الله عطاردی، تاریخ آستان قدس رضوی، پیشین، ص ۲۰۸).

۷۷- صحیح نجاری، معتبرترین کتاب حدیث نزد اهل سنت محسوب می شود که توسط حافظ ابو عبد الله محمد بن اسماعیل بن ابراهیم بن مغیره بن بردیه نجاری (۸۶۹-۲۵۶/۱۱۱-۱۹۶) گردآوری شده است. او نیز مانند باقی گردآورندگان کتب صحاح سته ایرانی بوده است. اهمیت حدیث نبوی علی الخصوص معتبرترین آن ها که صحاح سته نامیده می شود موجب شد که شرح های مختلفی بر این کتب نوشته شود (سایت ویکی پدیا، ۱۲/۳۵، <http://fa.wikipedia.org> ۸۹/۱/۲۹)

۷۸- «وَقَرْنِي فِي بُيُوتِكُمْ وَلَا تَرْجِنِي إِلَى الْجَاهِلِيَّةِ ... أَهْلُ الْبَيْتِ وَيُطَهَّرُ كَمْ تُطَهَّرُ»، «قالت عائشة: خرج رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم ذات غداة عليه مرط من رجل من شعر اسود، فجاء الحسن فادخله ثم جاء الحسين فادخله ثم جاءت فاطمة فادخلها، ثم جاء علي فادخله، ثم قال: انما يريد الله ليذهب عنكم الرجس اهل البيت و يطهركم تطهيرا في صحيح مسلم عن سعد بن ابى وقاص، قال لما نزل «قل تعالوا ندع ابننا منا و ابناكم»، از اینجا ادامه حدیث قطع شده و حدیث دیگری به این مضمون نوشته شده: «قال رسول الله عليه و آل فاطمة بضعة من آذاني فقد آذی الله و من آذی الله فقد كفر، صدق رسول الله صلى الله عليه و آل، کتبه علیرضا العباسی.»

تصویر ۲۰- کتیبه حدیثی، از پیامبر (ص) به نقل از جابرین عبدالله انصاری، زیر طاق ایوان و دهانه ایوان غربی حرم رضوی، مشهد.

تصویر ۲۱ بالا - کتیبه حدیثی، از حضرت علی (ع)، صفه دست راست صحن عتیق حرم رضوی، مشهد.

تصویر ۲۲ پایین - کتیبه حدیثی، از پیامبر (ص)، یکی از قاپهای پنجره‌های نمای دارالحفاظ، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

انصاری را در خود جای داده است که مضمون آن در تفسیر آیه ۵۹ سوره نساء (آیه اولی الامر) و در شأن و مقام ائمه (ع) به عنوان فرمانداران جامعه اسلامی از سوی خداوند و دلایل اطاعت از آن ها نقل شده است.^{۷۹} (تصویر ۲۰) در صفه‌های صحن عتیق نیز احادیث دیگری نقش شده است که مضمون آن ها در توصیف امام رضا (ع)، شهر طوس و خراسان است.

در صفه سمت راست صحن، به طرف بست بالا حدیثی از حضرت علی (ع) به خط محمدرضا امامی؛^{۸۰} (تصویر ۲۱) که اکنون مقبره مرتضی قلی خان نائینی است، در وصف امام رضا (ع)^{۸۱} نوشته شده است. در صفه سمت چپ به طرف بست پایین نیز حدیثی از امام رضا (ع)^{۸۲} در وصف طوس و ثواب زیارتش نقش شده است. با توجه به کتیبه‌های نقل شده به خوبی مشاهده می‌شود که در حرم رضوی، بیشتر کتیبه‌ها حول مضامین شأن و مقام اهل بیت و ائمه (ع) بوده و نقل احادیث معتبری از پیامبر (ص) در مقام ائمه (ع)، تأکیدی بر اهمیت زیارت آن ها و توجه به جایگاه رفیع اهل بیت (ع) در جامعه اسلامی است؛ مقوله‌ای که در دوره صفوی به جهت دیدگاه مذهبی خاص شیعی، بیشتر به آن توجه شده است.

همان گونه که پیشتر اشاره شد، در مقابل کتیبه‌های حدیثی حرم امام رضا (ع)، در بقعه شیخ صفی الدین، اکثر کتیبه‌های حدیثی، مضامینی در مباحث دینی، اخلاقی و انسانی دارند. در نمای دارالحفاظ در میان قاب‌های اشاره شده در بخش قبلی، چهار پنجره دیگر، احادیثی از پیامبر (ص) به خطوط ثلث سفید جلی و کوفی قهوه‌ای نقش شده^{۸۳} که مضمون کلی آن ها مباحثی در خصوص دعا، عبادت و رستگاری دارد (تصویر ۲۲).

کتیبه‌های نمای ایوان دارالحديث، با احادیثی از پیامبر (ص) تزیین شده است. در زیر کتیبه‌های ایوان بلند و در گوشه لچکی‌های آن، حدیثی با مضمون راستی و اخلاص دیده می‌شود.^{۸۴} در سمت راست و چپ ایوان دارالحديث، دو رواق و طاق نمای کوچک وجود دارد. بر فراز طاق نمای شرقی، کتیبه‌ای به خط ثلث سفید در زمینه لاجوردی، حدیثی از پیامبر (ص) با مضمون علم و عرفا،^{۸۵} دیده می‌شود. حدیث دیگر پیامبر (ص)، با همین مضمون در حاشیه سردر طاق نما، در کتیبه‌ای به خط ثلث سفید و قهوه‌ای، در زمینه لاجوردی درج شده است.^{۸۶} (تصویر ۲۳).

مضمون کتیبه‌های حدیثی نگارش یافته در این ایوان، درباره ارزش علم و دانش و اهمیت آن می‌باشد. نکته جالب این که با وجود مشهور بودن این حقیقت که شیخ صفی الدین انسانی وارسته و اهل زهد، عبادت و چله نشینی بوده است، پیش از سفارش زهد، تقوی و عبادت، از جملاتی با مضامین کسب علم و دانش و تلاش در دریافت آن استفاده شده است و آنچه که حائز اهمیت است این که، شیخ صفی الدین و طریقت او، نه تنها به عبادت خداوند که رکن اصلی زندگی آن ها است تأکید نموده است، بلکه به ارزش دانش و اهمیت آن توجه داشته و از اهمیت آن غافل نبوده است.^{۸۷}

کتیبه‌های دعایی

۷۹- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اطِيعُوا اللَّهَ وَاطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ... ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَخْسَرُ تَأْوِيلًا»، «عن جابرین عبد الله الانصاری رضی الله عنه قال: لما نزل قوله تعالی: يا ايها الذين آمنوا اطيعوا الله واطيعوا الرسول واولي الامر منكم، قلت يا رسول الله قد عرفنا الله ورسوله فمن اولي الامر الذين قرن الله طاعتك بطاعتهم، فقال صلى الله عليه وآله هم خلفائي يا جابر وائمة المسلمين بعدي، اولهم علي بن ابي طالب، ثم الحسن، ثم الحسين، ثم علي بن حسين ثم محمد بن علي المعروف في التوراة بالباقر السيد البار الامين و سندر که یا جابر فاذا لقيته فاقراه السلام متی، ثم الصادق جعفر بن محمد، ثم موسی بن جعفر، ثم علی بن موسی، ثم محمد بن علی، ثم علی بن محمد، ثم الحسن بن علی، ثم محمد بن الحسن»

۸۰- «قال اميرالمومنين علي بن ابي طالب عليه السلام: سيقتل رجل من ولدي بخراسان بالسّم ظلمًا، اسمه اسمي و اسم ابيه اسم موسی بن عمران عليه السلام، الا فمن زاره في غربته غفر الله ذنوبه ما تقدّم منها و ما تأخر لو كان مثل عدد النجوم و قطر الامطار و اوراق الاشجار في سنة تسع و خمسين و الف، كتيبه محمدرضا الامامي»

۸۱- «قال رسول الله صلى الله عليه وآله: ستدفن بضعة مني بخراسان مازارها مكروب الانفس الله عزوجل كربه ولامذهب الاغفر الله ذنوبه في سنة ۱۰۵۹ كتيبه عنايت الله»
۸۲- «قال الرضا عليه السلام ان بخراسان لبقعة بائي عليها زمان تصير مختلف الملائكة، فلا يزال فوج ينزله من السماء و فوج يصعد الى ان ينفيخ في الصور فقلت له يا بن رسول الله انه بقعة قال هي بارض طوس و هي و الله روضة من رياض الجنة من زاره في تلك البقعة كمن زار رسول الله عليه وآله و كتب الله له ثواب الف حجة مبرورة و الف عمرة مقبولة و كتبت انا و آبائي شفعاؤه يوم القيمة كتيبه عنايت الله بن محمدحسين حامدا مسلما»
۸۳- «احب الاعمال الى الله دوامها» محبوبترین کارها در پیشگاه خدا کاری است که دوام آن بیشتر است.

۸۴- «قال النبي عليه السلام، خير العبادة احزمها» بهترین عبادت سخت ترین آن ها است.
۸۵- «الدعا هو العبادة» دعا عبادت است. «اجيبوا هذه الدعوة» این دعوت را اجابت کنید.

۸۶- «الصدق خير القبول» راستی بهترین عهد است و لچکی سمت چپ: «الاخلاص خير العمل» اخلاص بهترین عمل است.
۸۷- «قال النبي صلى الله عليه وآله: من طلب علما فادركه كتب اله كفلين له من الاجر و من طلب علما و لم يدركه كتب له كفل الاخری»

۸۸- «قال عليه افضل الصلوات و اكمل التحیات (با خط قهوه ای) بالعلم احياء القلوب العارفين و فيه شفاء صدور العابدین» پیامبر اکرم (ص) که بر او بهترین و کاملترین درودها و سلام ها باد فرمود: قلبهای عارفان با علم زنده می شود، شفاي سينه عابدان در علم است.

۸۹- ملکه گلزمانی زاده اصل و حسن یوسفی، باستان شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی الدین، پیشین، صص ۴۹۲-۴۹۱.

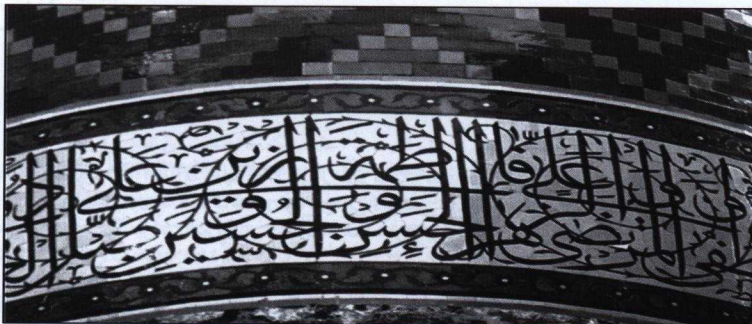
گروه دیگر از کتیبه‌های مذهبی مورد استفاده در دو مکان مورد بحث، کتیبه‌های دعایی است. در بقعه شیخ صفی الدین کتیبه‌های زیادی با مضمون دعایی وجود دارد که بر دعای ختم قرآن، دعای نادعلی، مناجاتنامه حضرت علی (ع) و صلوات کبیره اشاره دارد. کتیبه‌های دعایی از فضاهای خارجی هر دو مجموعه انتخاب شده اند.

یک کتیبه دعایی در بقعه شیخ صفی الدین دیده می‌شود که در بدنه خارجی گنبد مقبره شاه اسماعیل اجرا شده است. این کتیبه به خط ثلث سفید در زمینه آبی کاشی هفت رنگ با مضمون صلوات کبیره است.^{۸۸} (تصویر ۲۴) کتیبه‌ی صلوات کبیره، متضمن ستایش ائمه (ع) است که هر یک پس از دیگری مسئولیت هدایت انسان‌های آزاده را بر عهده داشتند. در این جا هنرمند مسلمان توصیف و ستایش خداوند را با ستایش پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) و دیگر امامان شیعه آمیخته است. زیرا بر طبق عقاید شیعی، آن‌ها جانشینان بر حق پیامبر (ص) هستند و دانش کافی و عمیق در رابطه با اسلام دارند و نیز از انجام گناه مصون می‌باشند. این نوع کتیبه‌ها، انعکاسی از افکار شیعی زمان و تداعی این پیام هستند که هر کس به دوستی امامان معتقد باشد متعاقباً دوستی با خدا را به ارمغان آورده است.^{۸۹}

در مقابل، در مجموعه حرم امام رضا (ع) در ایوان عباسی و ایوان شرقی صحن عتیق، ایوان شرقی و مقصوره مسجد گوهرشاد، کتیبه‌های دعایی با مضامین دعای نادعلی، صلوات بر چهارده معصوم و دعای به درگاه پروردگار نقش بسته است. در سمت راست، داخل ایوان عباسی، دعای نادعلی^{۹۰} به خط نستعلیق محمدرضا امامی و در ورودی کوچک ایوان عباسی، به خط ثلث محمدرضا امامی، کتیبه صلوات بر چهارده معصوم نوشته شده است. دعای صلوات بر چهارده معصوم، بر انتهای کتیبه حدیثی ایوان شرقی صحن عتیق و در سردر ورودی شبستان غربی مسجد گوهرشاد، به خط ثلث نگاشته شده است. (تصویر ۲۵) در پیشانی ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد (تصویر ۳۳) نیز به خط ثلث زرد رنگ، در زمینه لاجوردی، بر روی کاشی معرق، کتیبه‌ای دعایی، با مضمون استعانت به درگاه پروردگار^{۹۱} به خط محمدرضا امامی نوشته شده است.

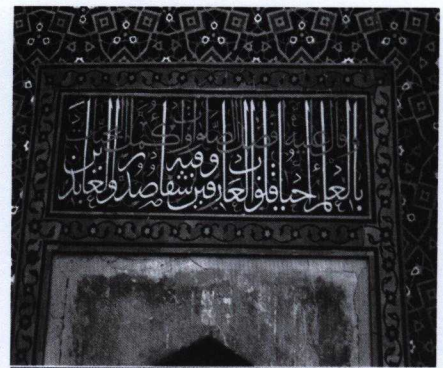
اهمیت کتیبه با مضمون دعایی در این است که این ادعیه، یادآور حضور خداوند در همه جا است و در نتیجه دعا به شخصی که آن‌ها را قرائت می‌کند نوعی عرفان و تصوف می‌بخشد و معنویتی که از قرائت ادعیه حک شده بر در و دیوار مساجد و دیگر اماکن مذهبی در شخص مسلمان ایجاد می‌کند تقریباً او را به خداوند و ائمه (ع) نزدیک کرده و قلب او را از شبهات و هر آنچه که حجاب بین او و خداوند است پاک می‌گرداند و او با آمادگی بیشتر، حضور قلب و توجه خاص به عبادت در خانه خدا می‌پردازد.^{۹۲}

اسماء الله و ائمه (ع)

تصویر ۲۴- بالا- کتیبه دعایی، صلوات کبیره، حاشیه خارجی دور گنبد مقبره شاه اسماعیل، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

تصویر ۲۵ پایین- کتیبه دعایی، صلوات بر چهارده معصوم (ع)، سردر ورودی شبستان‌های غربی ایوان شرقی مسجد گوهرشاد، حرم رضوی، مشهد.

تصویر ۲۳- کتیبه حدیثی، از پیامبر (ص)، حاشیه سردر طاقنمای سمت راست دارالحديث، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

۸۸- «اللهم صل علی محمد المصطفی و علی المرتضی و فاطمه الزهرا و الحسن و الحسین و صلی علی زین العباد و الباقر و الصادق و الکاظم و الرضا و محمد التقی و علی التقی و العسکری و المهدی صاحب الزمان»

۸۹- مهناز شایسته‌فر، جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی، فصلنامه علمی پژوهشی مدرس، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ۱۳۸۱، ص ۷۶.

۹۰- «نادعلیاً مظهر العجايب تجده عونالک فی النوائب» علی را که مظهر عجایب است بخوان و بدانکه در سختی‌ها ترا یاری خواهد کرد. ۹۱- یا ذا العظمی و الکبریا و یا ذا العزه و البقاء و یا خالق الارض و السماء هذا الطاق الرفیع و الایوان المنیع العالی شاهدان علی قدره الکبیر المتعالی، الحمد لله الملک الواحد الباقی نجی بالالطاف الخفی ما اخاف، لا اله الا انت سبحانک انی کنت من الظالمین فاستجینا له و نجیناه من الغم و کذلک نجی المؤمنین صدق الله العظیم، کتبه محمدرضا الامامی سنه ۱۰۸۷هـ. ای خدایی که بزرگ هستی، ای خدایی که عزت و بقا از آن تو می‌باشد، ای آفریننده زمین و آسمان، این سقف بلند و ایوان رفیع و استوار شاهد قدرت و عظمت و بزرگی تو هستند، سپاس مخصوص خداوندی است که اختیار همگان در دست اوست و او واحد و باقی است. بار خدایا مرا با الطاف خفی خود از آنچه می‌ترسم نجات بده، معبودی جز تو نیست، تو پاک و منزّه هستی و من از ظالمان و ستمگران می‌باشم، خداوند فرمود ما دعای او را مستجاب کردیم و او را از اندوه نجات دادیم و همین‌گونه مؤمنان او را هم نجات می‌دهیم و خداوند بزرگ در این وعده خود صادق است، این خط را محمد رضای امامی در سال ۱۰۸۷ نوشته است.

۹۲- مهناز شایسته‌فر، جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی، پیشین، صص ۸۸-۸۷.

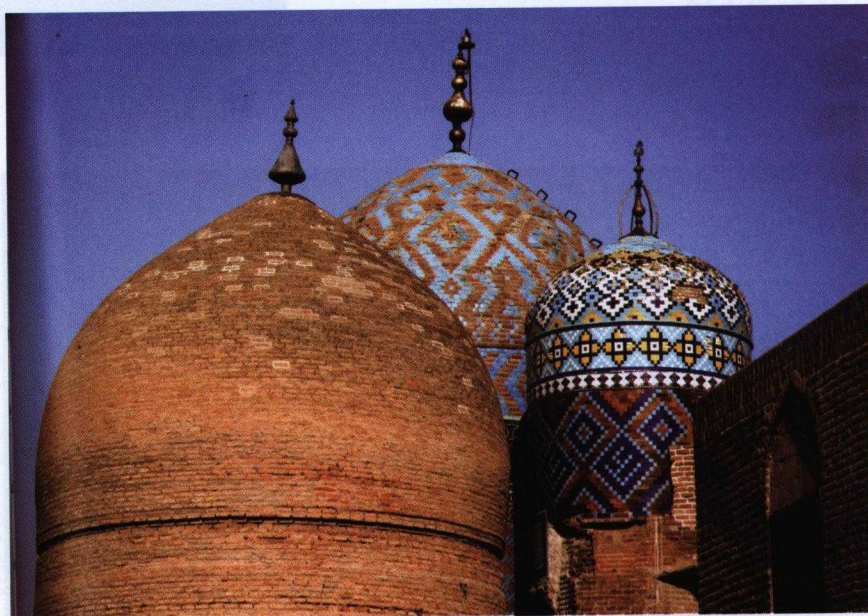

تصویر ۲۷- کتیبه اسماء جلاله، عبارات «الله، محمد، علی»، در طاق نمای سمت چپ ایوان دارالحديث، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

بر اساس نگرش مذهبی استفاده از اسماء جلاله خداوند، پیامبر (ص) و ائمه (ع) در محیط های مذهبی بر تقدس آن ها می افزاید. هنرمندان مسلمان دوران صفویه با نوشتن و نگاشتن اسمای مقدس جلاله، پیامبر (ص) و ائمه (ع)، بر زمینه کاشی کاری ها و اشیاء مختلف، احترام و اعتقاد قلبی خود را نسبت به آن اعلام می داشتند. متوسل شدن به حضرت علی (ع) در مصائب و سختی ها یکی از نمودارها و جلوه های دلبستگی به اهل بیت در میان مردم زمان است، در این کتیبه ها هنرمند سعی کرده است که ارزش والای حضرت علی (ع) را به عنوان یاور خداوند و محترم در نزد او به نمایش در آورد. همچنین او تلاش کرده است که بیان کند حضرت علی (ع) دانش و علم کافی در رابطه با اسلام دارد که به عنوان فردی اهل دین و عالم در نظر گرفته شود.^{۹۳} این گروه از کتیبه ها با خطوط ثلث و کوفی بر روی کاشی کاری های این دو مجموعه اجرا شده اند. از جمله این کتیبه ها در حرم امام رضا (ع) در ایوان عباسی صحن عتیق، واقع در سمت چپ داخل ایوان و در زیر طاق نام حضرت علی (ع) دیده می شود. این نام مبارک به خط کوفی معقلی در تزیینات دیواره های بیرونی مقبره شاه اسماعیل در داخل کادرهای لوزی شکل نیز نقش بسته است. (تصویر ۲۶)

علی رغم کتیبه های بسیار در حرم امام رضا (ع)، کمتر به این گروه کتیبه بر می خوریم و فقط در ابتدای کتیبه دعایی دوره ایوان عباسی ذکر بسم الله دیده می شود، در صورتی که در بقعه شیخ صفی الدین کتیبه های با مضمون اسماء جلاله در طوق مشکی طاقنمای سمت راست و چپ سردر عباسی و طاقنمای سمت چپ ایوان دارالحديث، عبارات «الله، مُحَمَّد و عَلی (ع)» به خط کوفی بنای (تصویر ۲۷) و همچنین سردر و پیش طاق دارالحفاظ و کادرهای زیر قوس جناغی در گاه و لچکی های در گاه به خط ثلث سفید بر زمینه سبز و در میان اسلیمی ها با مضامین «الْحَكَمُ اللهُ، الْقُوَّةُ اللهُ، الْهَيْبَةُ اللهُ و الْعَظَمَةُ اللهُ» دیده می شود.^{۹۴}

کتیبه های تاریخی

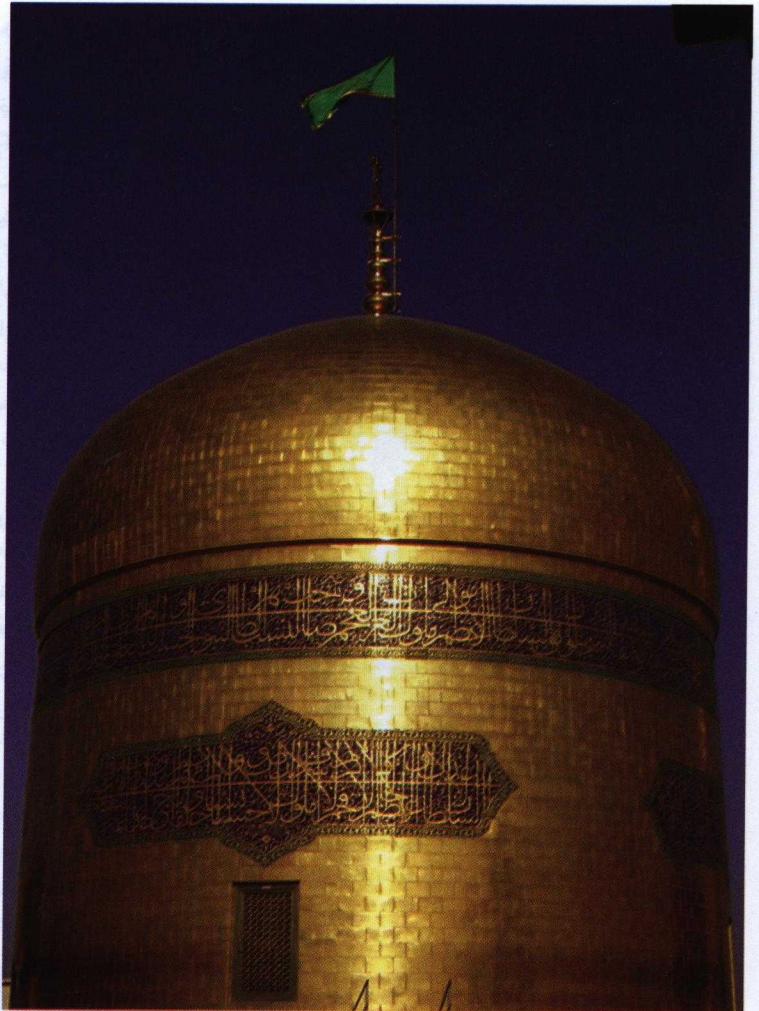
تصویر ۲۶- کتیبه اسماء ائمه (ع)، نام حضرت علی (ع)، تزیینات جدار خارجی آرامگاه شاه اسماعیل، کوچکترین گنبد بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

۹۳- مهناز شایسته فر، هنر شیعی، موسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران، ۱۳۸۳، صص ۱۰۸ و ۹۸.

۹۴- ملکه گلغفانی زاده اصل و حسن یوسفی، باستانشناسی بقعه شیخ صفی الدین، پیشین، ص ۳۵۷.

آخرین گروه از کتیبه‌های مورد بررسی در دو مجموعه مذکور، کتیبه‌هایی با مضامینی مربوط به تاریخ ساخت و اتمام بنا، نام بانی، نام معمار و تاریخ مرمت و تعمیر ابنیه ادوار قبل از صفوی به دست شاهان این دوره است که از این میان، نام شاهانی چون شاه عباس اول، شاه سلیمان (شاه صفی)، شاه عباس دوم و شاه سلطان حسین صفوی در کتیبه‌ها نشان از ارادت و توجه خاص حاکمان صفوی به حرم مطهر رضوی است. در این میان کاربرد نام‌های شاه عباس اول و دوم در هر دو مجموعه، نشان دهنده توجه و ارادت خاص دو شاه به اماکن شیعی از جمله حرم مطهر امام رضا (ع) می‌باشد. اولین بخش از این گروه کتیبه‌ها مربوط به دستور و تاریخ ساخت بنا است. در کتیبه دور گنبد حرم رضوی (تصویر ۲۸)، به خط ثلث جلی با رنگ طلائی و خوشنویسی علیرضا عباسی، دستور طلاکاری گنبد مطهر، توسط شاه عباس اول در سال ۱۰۰۹/۱۶۰۰ آمده است. این کار در سال ۱۰۱۶/۱۶۰۷ پایان یافته است. در زیر همین کتیبه در دو جا دو عبارت نوشته شده، یکی به خط ثلث خفی با مضمون نام سازنده و سال اتمام و دیگری به خط نستعلیق که نام خطاط در آن نوشته شده است.^{۹۵}

در کاشی‌های معرق در سردر شاه عباسی به خط ثلث، کتیبه‌ای دیده می‌شود که مضمون آن اشاره به زمان شروع ساخت بنا در زمان شاه عباس اول دارد.^{۹۶} (تصویر ۲۹).
دومین کتیبه بر قطعه سنگ هلالی، بالای در ایوان شرقی صحن

تصویر ۲۸- کتیبه تاریخی، دستور طلاکاری، گنبد مطهر حرم رضوی.

تصویر ۲۹- کتیبه تاریخی، دستور ساخت توسط شاه عباس، بالای طاق ورودی، سردر شاه عباسی، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.

۹۵- «بسم الله الرحمن الرحيم، من عظام توفیقات الله سبحانه ان وفق السلطان الاعظم مولی ملوک العرب والعجم، صاحب النسب اطهر النبوی و الحسب الباهر العلوی تراب اقدام خدام هذه الروضة الممورة بالملکوتیه، مروج آثار اجداده المعصومین السلطان ابن السلطان ابوالمظفر شاه عباس الحسینی الموسوی الصفوی بهادر خان، فاستسعد بالمجئی ماشیا علی قدمیه من دار السلطنة اصفهان الى زیارة هذا الحرم الاشرف و قد تشرف بزیارة هذه القبة من خلص ماله فی سنة الف و عشرو تم فی سنة الف و سته عشر». توفیقات بزرگ خداوند سبحان شامل حال سلطان اعظم و رهبر ملوک عرب و عجم که نسبت به خاندان نبوت و امامت می‌رساند، و خاک پای زائران این روضه منوره می‌باشد، مروج آثار اجداد معصومین، عباس حسینی موسوی صفوی که موفق شد با پای پیاده از اصفهان به مشهد مشرف گردد و این گنبد را به طلا مزین کند و این کار در سال ۱۰۱۶ پایان گرفت».

۹۶- «تیمنا به اسمہ سبحانه تعالی من بنا هذا المعارة السلطان الاعظم الاکرم الخاقان الاشجع الاعظم مالک الرقاب العرب و العجم و مروج الانمه الاثنی عشر به تأیید الرحمن قانع آثار الکفر و الطغیان رافع البیان العدل و الاحسان بانی قواعد الامن و الايمان السلطان بن السلطان ابوالمظفر (به خط ثلث طلائی) شاه عباس (به خط ثلث جلی) الصفوی الحسینی بهادر خان خلد الله ملکه و سلطانه و علی العالمین برة و احسانه ۵۰۳۶هـ». جهت تبرک یا نام خداوند متعال شروع می‌کنم به ساخت این بنا را حاکم عادلتر و بزرگوارتر خاقان شجاع بزرگ مالک عرب و عجم و مروج مذهب شیعه ۱۲ امامی که خداوند تائیدش نماید. قلع و قمع کننده اثرات کفر و ظلم بالا برنده ریشه‌های عدل و نیکوکاری بنا کننده ستونهای امن و ایمان شاهزاده پیروز شاه عباس صفوی حسینی بهادرخان. که خداوند سلطنت او را پایدار و نیکی و احسانش را بر عالیشان جاودانه نماید.

عتیق آمده است که حاوی اشعاری به خط نستعلیق بوده و مضمون آن اشاره به اهداء دری است از سوی شاه صفی به درگاه این ایوان که نام سازنده و سال اتمام آن در انتهای کتیبه آمده است.^{۹۷} نمونه مشابهی در کتیبه فارسی لنگه سمت چپ درب چوبی تالار دارالحفاظ بقعه شیخ صفی الدین به خط نستعلیق قابل مشاهده است. در این کتیبه، اشاره به تاریخ اتمام ساخت در، در زمان شاه عباس اول شده است.^{۹۸} کتیبه دیگری که اشاره به اتمام ساخت بنا دارد مربوط است به کتیبه کاشی معرق سردر اصلی بقعه (عالی قاپو) به خط ثلث جلی که در حال حاضر از بین رفته است. این بنا به دستور شاه عباس دوم ساخته شده است.^{۹۹}

اما بیشترین کتیبه های تاریخی حرم امام رضا (ع) را کتیبه هایی با مضامین تعمیر و مرمت بنا در دوره صفوی تشکیل داده است. یکی از آن ها کتیبه داخل ترنج های دور گنبد مطهر در زیر کتیبه علیرضا عباسی است که توسط محمدرضا امامی نوشته شده و در آن شرح زلزله سال ۱۰۸۴/۱۶۷۳ و پدید آمدن شکاف در گنبد و در پی آن مرمت آن به دستور شاه سلیمان صفوی آمده است. متن کتیبه داخل چهار ترنج نوشته شده و در اطراف گنبد نصب شده است.^{۱۰۰} کتیبه دیگر بر پیشانی ایوان طلا به خط ثلث جلی زرد رنگ بر زمینه لاجوردی نقش بسته که تاریخ تعمیر بنا در زمان شاه سلیمان صفوی را عنوان می کند. اصل کتیبه مربوط به زمان امیرعلی شیر نوایی و شاه سلطان حسین باقرا است که احتمالاً خراب شده و در دوران صفوی تعمیر شده است، ولی نام سلطان حسین باقرا را حفظ کرده اند.^{۱۰۱} دو کتیبه در ایوان عباسی با مضامین تاریخی و تعمیر بنا وجود دارد یکی در پیشانی ایوان در بالای طاق مربوط به زمان شاه عباس دوم^{۱۰۲} و دیگری حاشیه محراب ایوان می باشد. در میان کتیبه دوم متنی متعلق به دوران قاجار ذکر شده که معلوم می شود در دوره قاجار مرمتی در بنا صورت گرفته و احتمالاً هنگام تعمیر و نصب کاشی ها دقت به عمل نیامده و کاشی ها جا به جا شده و ردیف به هم خورده به صورت کنونی در آمده است.^{۱۰۳} کتیبه بعدی در بالای در ورودی ایوان غربی صحن عتیق، از طرف بست بالا به خط ثلث می باشد

۹۷- در زمان شهنشه دوران
خسرو دین پناه شاه صفی
دری از بهر صحن کرد تمام
کلب آل علی خلف که بود
وه چه در کز بی ضیاء هر صبح
وه چه در کز ره شرف جبریل
چون زدولت سرای شاه رضا
خواند معمار کائنات او را
چون پی چشم زخم او گریان
بانک تحسین ز آسمان برخاست
دهر گفتی نشان دولت را
هاتفی گفت سال تاریخش
۹۸- چون به دور شه جهان عباس
بهر این آستان عرش نشان
خان بن خان قلیچ مهرانی
هاتفی گفت بهر تاریخش

ان نسب بو تراب دین پرور
سایه لطف ایزد داوور
بنده نیکخواه آن سرور
حلقه در گوش در گهش قیصر
بوسدش آستان شه خاور
کرده جاروب گردش از شهر
یافت این باب زینت دیگر
قبله گاه دعای اهل نظر
اختر آورد و ریخت در معجر
که مرزاد دست صنعتگر
کس میناد بسته تا محشر
بهر فردوس ره بجو زین در
که بود صیت دولتش بدوام
که مقام ملایک است مدام
کرد نذر دری زنقره خام
درب دولت گشاده باد مدام. ۱۰۶۳

۹۹- «قد اتفق الفراغ من هذه العمارة الشريفة الرفیعة فی ایام دولت خاقان اعظم و السلطان المعظم مالک الرقاب العرب و العجم السلطان بن السلطان شاه عباس الثاني الصفوی الموسوی الحسينی بهادر خان خلد الله ملکه و افاض علی العالمین بره و عدله و احسانه بسعی الامیر الکبیر المؤید بتأيید الملك المنان نظر علی خان المتولی. الفقیر المحتاج اسمعیل نقاش اردبیلی ۱۰۵۷هـ». کار ساخت این بنای شریف بلند در دوران حکومت خاقان اعظم و پادشاه بزرگ مالک عرب و عجم سلطان بن سلطان شاه عباس دوم موسوی صفوی بهادر خان که خداوند حکومت او را جاودانه کند و نیکو کاری و عدل و احسان او را بر عالمیان ارزانی دارد، به همت امیر بزرگ، نظر علی خان متولی پایان یافت.

۱۰۰- «من میامن من الله سبحانه الذي زين السماء بزنة الكواكب و رصع هذه القباب العالی بدر الدراری الثواقب ان استسعد السلطان الاعظم، و الخاقان الاكرم الاخمس، اشرف ملوك الارض حسبا و نسباً و اكرمهم خلق و ادبا، مروج مذهب اجداده الائمة المعصومین و محیی مراسم آياته الطیبین الطاهرین السلطان بن السلطان شاه سلیمان الصفوی الموسوی بهادر خان بتذهیب هذه القبة العرشية الملكوتية و تزیینها و تشرف بتجديدها و تحسینها اذا تطرق اليه الانكسار و سقطت لبناتها الذهبية التي كانت تشرق كالشمس فی رابعة النهار بسبب حدوث الزلزلة العظيمة فی هذه البلدة الكریمة فی سنة اربع و ثمانین و الف و كان هذه التجديد الجدید فی سنة ست و ثمانین و الف کتبه محمدرضا الامامی». «خداوند سبحان آسمان دنیا را با ستارگان زینت بخشید و گنبد گیتی را با انوار فروزان آن آرایش داد. از منتهای خداوند این بود که سلطان اعظم و خاقان اکرم که از نظر حسب و نسب از اشرف پادشاهان روی زمین و از جهت اخلاقی و ادب از گرامی ترین آن ها می باشد. او مروج مذهب اجداد طاهرین و زنده کننده آثار پدران معصوم خود می باشد، شاه سلیمان صفوی این گنبد ملکوتی را که در اثر زلزله آسیب دیده بود، مرمت کرد، و خرابیهای آن را تجدید بنا نمود و اکنون گنبد مطهر مانند آفتاب تابان نور افشانی می کند و این عمل در سال یک هزار و هشتاد و شش انجام یافت. محمدرضا امامی این کتیبه را نوشت.»

۱۰۱- «فی ایام دولة السلطان الاعظم و الخاقان المعظم مالک الرقاب و الامم مولی الملوك العرب و العجم شاه سلطان حسین باقرا بهادر خلد الله تعالی ملکه». «در دوران حکومت سلطان اعظم و خاقان بزرگ، فرمانروای ملتها و شاهنشاه عرب و عجم، شاه سلطان حسین باقرا بهادر - که خداوند سلطنت او را مستدام دارد.»

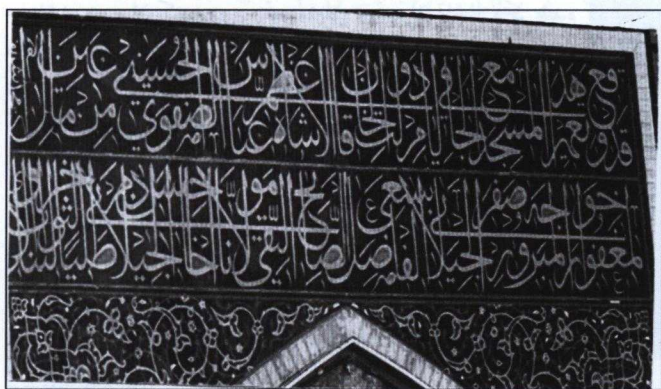
۱۰۲- «امر بتعمیر هذه الايوان المبارک الرضوية السلطان الاعظم و الخاقان المعظم مالک الرقاب الامم مولی ملوك العرب و العجم، السلطان بن السلطان ابوالمظفر شاه عباس الثاني الصفوی الموسوی الحسينی بهادر خان خلد الله ملکه، کتبه محمدرضا الامامی». «امر کرد به تعمیر این ایوان مبارک رضوی، سلطان بزرگ و پادشاه معظم، فرمانروای ملتها، شاهنشاه عرب و عجم، سلطان، ابومظفر شاه عباس دوم صفوی موسوی حسینی، بهادر خان - که خداوند سلطنت او را جاودانه نماید - این کتیبه را محمدرضا امامی نوشته است.»

۱۰۳- «امر بتعمیر هذه المعمارة العباسية السلطان الاعظم الاكرم (در ادامه يك کتیبه قاجاری) الحسينی بهادر خان خلد الله ملکه فی تسع و خمسين بعد الالف کتبه محمدرضا الامامی» (عزیزاله عطاردی، تاریخ آستان قدس رضوی، پیشین، صص ۲۰۴-۲۰۳).

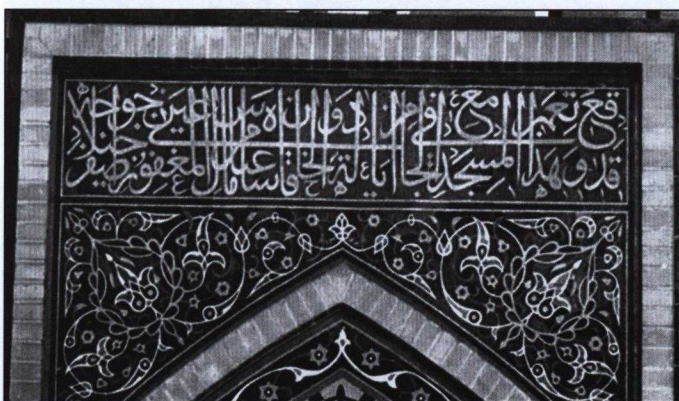
که مضمون آن تجدید بنا در زمان شاه عباس دوم است.^{۱۰۴} (تصویر ۳۰) مکان دیگری که در این دوره تعمیر گردیده است، بخشی از ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد می باشد. در سمت راست و چپ دهانه ایوان به خط نستعلیق ابیاتی نوشته شده که تعمیر مسجد را در زمان شاه سلیمان نشان می دهد در انتها نیز نام معمار آن قید شده است.^{۱۰۵}

ایوان شمالی مسجد جامع گوهرشاد نیز دارای کتیبه های تاریخی است. یکی کتیبه ای است در پیشانی ایوان با مضمون تعمیر آن توسط شاه سلیمان در سال ۱۰۸۷/۱۶۷۶^{۱۰۶}، دیگری کتیبه ای در داخل ایوان، بالای دری که از آن جا به دارالسیاده می روند به خط محمدحسین شریف در خصوص تعمیر بنا در زمان شاه عباس،^{۱۰۷} (تصویر ۳۱) کتیبه بعدی در طرف چپ داخل طاق نما در داخل ایوان باز هم به خط محمد حسین شریف و تعمیر بنا در زمان شاه عباس^{۱۰۸} (تصویر ۳۲) و آخرین کتیبه واقع در پیشانی کفش کن سمت راست و چپ ایوان شمالی است که زمان تعمیر بنا را در دوره شاه سلطان حسین نشان می دهد.^{۱۰۹} با توجه به کتیبه های اشاره شده این گونه استنباط می شود که در دوران صفویه، تعمیرات بسیاری در حرم امام رضا (ع) و محوطه های اطراف آن صورت گرفته است در حالی که بیشتر تعمیرات انجام شده در بقعه شیخ صفی الدین متعلق به دوران قاجار است.

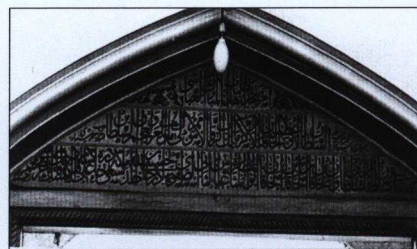
جداول تطبیقی کاربرد کتیبه ها در دو مجموعه ی حرم مطهر رضوی و بقعه ی

تصویر ۳۱- کتیبه تاریخی، دستور تعمیر بنا توسط شاه عباس، داخل ایوان شمالی، مسجد گوهرشاد در بالای ورودی دارالسیاده، حرم رضوی، مشهد.

تصویر ۳۲- کتیبه تاریخی، دستور تعمیر در زمان شاه سلطان حسین، سمت چپ داخل ایوان شمالی، مسجد گوهرشاد، حرم رضوی، مشهد.

تصویر ۳۰- کتیبه تاریخی، دستور تجدید بنا در زمان شاه عباس دوم، بالای در ورودی ایوان غربی، صحن عتیق حرم رضوی، مشهد.

۱۰۴- «امر بتجدید هذا الباب المبارك العباسی السلطان الاعظم و الخاقان الاكرم مالك الرقاب الامم مولی ملوك العرب و العجم السلطان بن السلطان و الخاقان بن خاقان ابوالمظفر الشاه عباسی الصفوی بهادر خان الحسینی خلد الله ملكه، بسعی ذره خاكسار علی قیاد بیك ایشیک اقا سی باشی به معماری استاد محمدشرف ولد استاد عرب معمار شیرازی بامر علیه عالیه کتبه محمدرضا امامی ۱۰۷۰ هـ دستور داد به تعمیر این در مبارک عباسی، سلطان بزرگ و پادشاه بلندمرتبه فرمانروای ملتها، شاهنشاه عرب و عجم، سلطان بن سلطان و خاقان بن خاقان، ابوالمظفر شاه عباس صفوی بهادرخان حسینی که خداوند سلطنت او را جاودان نماید... این کتیبه را محمدرضا امامی در سال ۱۰۷۰ نوشته است.» (همان، ص ۲۱۵)

۱۰۵- در زمان پادشاه جم شکوه شاه گردون رتبه دریا نوال آنکه دارد از سواد مملکت سرمه در دوران او چشم غزال از تزلزل مسجد جامع زهم ریخت در مشهد با مر ذوالجلال بهر تعمیرش بنام زال بیگ از سلیمان زمان آمد مثال داد اتمامش باندک فرصتی به زهر نقشی که میند خيال در تفکر بود معمار خرد از برای گفتن تاریخ سال ناگهان بر صفحه از کلک قضا شد رقم تعمیر مسجد کرد زال

عمل فقیر فقیر عاصی شجاع بنا اصفهانی
۱۰۶- «لقد امر بعمارة هذا البيت و المقام الذي هو كالمسجد الحرام السلطان الاعظم و الخاقان الاكرم ظل الله في العالم السلطان بن السلطان ابوالمظفر سليمان الموسوی الحسینی بهادر خان ادام الله تعالی ابواب عدالته علی بیسط الارض و خلد ظلال عاطفته علی مفارق المومنین سنة ۱۰۸۷ کتبه محمدرضا الامامی الاصفهانی» «این خانه و مقام که مانند مسجد الحرام می باشد، به امر سلطان اعظم و خاقان اکرم ابوالمظفر سلیمان موسوی صفوی که خداوند درهای عدالت او را بر روی زمین باز کند و عواطف و احسان او را برای مؤمنین مستدام بدارد، به سال ۱۰۸۷ تعمیر گردید. این کتیبه را محمدرضا امامی نوشته است.»

۱۰۷- «قد وقع تعمیر هذا المسجد الجامع فی ایام دولت الخاقان الاعظم شاه عباس الصفوی الحسینی من عین مال المغفور المبرور خواجه صفر الجیلانی بسعی الفاضل الصالح التقی مولانا حسن الخادم الجیلانی طلبا لنیل ثواب الاخری کتبه محمدحسین الشریف» «این مسجد در ایام دولت خاقان اعظم شاه عباس صفوی حسینی از مال مخصوص مرحوم مغفور خواجه صفر جیلانی به کوشش فاضل پرهیزگار حسن جیلانی به جهت کسب ثواب اخروی، تعمیر گردید.»

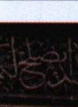
۱۰۸- «قد وقع تعمیر هذا المسجد فی ایام دولة الخاقان شاه عباس من عین مال المغفور له خواجه صفر جیلانی» «تعمیر این مسجد جامع در زمان حکومت پادشاه بزرگ شاه عباس، از مال مخصوص مرحوم خواجه صفر جیلانی، صورت گرفته است.»

۱۰۹- قد تم مرمة هذا المعمار... سیدسلطین الزمان و اعظم خواقین الدوران السلطان بن السلطان شاه، سلطان حسین الصفوی الحسینی بهادر خان خلد الله ملكه و افاض علی العالمین بره وعذله و احسانه، و در ادامه در سمت چپ: «حین قد تشرف بزيارة هذه الروضة الرضویة و تقبیل تلك العتبة باهتمام مقرب سدة السنية محمدکاظم بن الخادم و الناظر هذا المسجد الجامع کتبه محمدرضا» «مرمت این بنا... بزرگ سلاطین زمانه و سرور شاهان دوران سلطان بن سلطان شاه سلطان حسین صفوی حسینی بهادرخان که خداوند حکومتش را جاودانی کند و بر عالمیان از عدل و احساس او افاض نماید.» و در ادامه در سمت چپ: «هنگامیکه به زیارت این روضه رضوی و بوسیدن این آستان مشرف شده، به کوشش مقرب آستان بلند مرتبه اش محمدکاظم بن خادم و ناظر این مسجد جامع. این کتیبه را محمدرضا نوشته است»

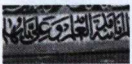
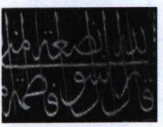
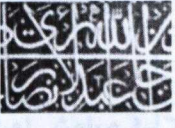
شیخ صفی اردبیلی

جدول شماره ۱- آیات قرآنی

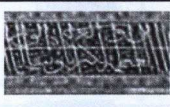
محل	مکان	جنس کتیبه	خط	گروه	نوع کتیبه	مضمون	تصویر
صفه به سمت بست بالا خیابان صفه دست چپ ایوان ساعت	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	آیات قرآنی	۵۸ سوره بقره	آداب ورود به مکان مقدس	---
صفه محل نگه داری اطفال	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	آیات قرآنی	۲۶۱ سوره بقره	اتفاق و پاداش	---
زیر مقرنس‌های نمای دارالحفاظ	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث	آیات قرآنی	۱۲۸ سوره بقره ۱۷ تا ۲۲ سوره ملک	صفات خداوند و نظام خلقت معاد و عذاب دوزخیان	
۶ پنجره از قاب‌های نمای دارالحفاظ	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث و کوفی	آیات قرآنی	۱۵ سوره روم ۱۲۷ انعام، ۸ البینه ۲۱ توبه، ۶۱ صافات ۳۱ احقاف	جایگاه پرهیزکاران و راستگویان در بهشت	
حاشیه ایوان طلا صحن عتیق	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	آیات قرآنی	سوره مریم سوره یس	قیامت و پاداش نیکوکاران و ویژگی‌های بهشت و جهنم	
کتیبه فرمان شاه طهماسب نمای دارالحفاظ	بقعه شیخ صفی	سنگ	نستعلیق	آیات قرآنی	۱۶۱ و ۱۸۱ سوره بقره ۹۵ تا ۹۷ سوره آل عمران	اشاره به انکار رسالت پیامبر توسط مشرکین و پیروی از آیین ابراهیم	
بالای طاق ورودی سردر شاه عباسی	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث	آیات قرآنی	۹۵ تا ۹۷، ۱۳۰ تا ۱۳۴ سوره آل عمران ۳۰ سوره قصص	پیروی از آیین ابراهیم داستان حضرت موسی و عاقبت بنی اسرائیل	---
زیر چهار غرفه ایوان عباسی صحن عتیق	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	آیات قرآنی	۲۶ سوره آل عمران		---
دور تا دور قوس ایوان شمالی صحن عتیق	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	آیات قرآنی	سوره فتح سوره ملک	تأکید بر صفات خداوند و اصل توحید، نظام شگفت‌انگیز آفرینش، معاد و عذاب دنیوی و اخروی و بشارت فتح مکه	
حاشیه درگاه سردر دارالحفاظ	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث	آیات قرآنی	۱۲۵ و ۱۲۶ سوره بقره ۳۵ سوره ابراهیم	دعای حضرت ابراهیم در خصوص شهر مکه	
طاق هلالی سردر دارالحفاظ	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث	آیات قرآنی	۹۷ سوره آل عمران	شان و مقام حضرت ابراهیم	
قوس درگاه سردر دارالحفاظ	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث	آیات قرآنی	۲۳ و ۲۴ سوره رعد	وعده بهشت به صابرین	

	وعده بهشت به صابرين	۷۳ سوره زمر	آیات قرآنی	ثلث	کاشی	بقعه شيخ صفی	دیوارهای سمت راست و چپ تورفتگی مدخل سردر دارالحفاظ
	هشدار بر پیمان شکنان تأکید بر اصل توحید، ربوبیت خداوند	۵۵ سوره مائده ۵۳ سوره زمر	آیات قرآنی	ثلث	کاشی	بقعه شيخ صفی	پیشانی طاق دوم و سوم ایوان شرقی مسجد گوهرشاد
-----	عذاب کافران و برپایی قیامت	۳ و ۴ سوره معارج	آیات قرآنی	ثلث	کاشی	بقعه شيخ صفی	طاق جناقی درگاه داخل رواق دارالحفاظ
	برپایی نماز جمعه	۹ سوره جمعه	آیات قرآنی	ثلث	کاشی	حرم مطهر رضوی	ضربی ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد
	توحید و یکتاپرستی، معاد و ویژگی‌های بهشت و دوزخ	۱ تا ۵۲ سوره یس	آیات قرآنی	ثلث	کاشی	حرم مطهر رضوی	بالای ساقه گنبد ایوان مقصوره
	جایگاه دوستان خداوند و شان و مقام اهل بیت	۱ تا ۱۴ سوره دهر	آیات قرآنی	ثلث	کاشی	حرم مطهر رضوی	نمای بدنه قسمت چپ ایوان مقصوره
	اهمیت شب قدر	سوره قدر	آیات قرآنی	ثلث	کاشی	حرم مطهر رضوی	بالای طاق نماهای سمت راست ایوان مقصوره
	اصول و عقاید دین و مبارزه با شرک	۳۱ سوره اعراف	آیات قرآنی	ثلث	کاشی	حرم مطهر رضوی	پیشانی طاق دوم ایوان مقصوره
	پرستش خداوند و تقدس مساجد	۱۸ تا ۲۲ سوره جن	آیات قرآنی	ثلث	کاشی معرق	بقعه شيخ صفی	پیشانی ایوان دارالحديث
	ذکر و تسبیح خداوند در تمامی احوال	۴۱ تا ۴۳ سوره احزاب	آیات قرآنی	ثلث	کاشی	بقعه شيخ صفی	پیشانی طاق بزرگ جنت سرا
	وعده بهشت به پرهیزکاران و موقعیت آن‌ها در آن جا	۱۵ و ۱۶ سوره ذاریان	آیات قرآنی	ثلث	کاشی	بقعه شيخ صفی	پیشانی طاق نمای سمت راست جنت سرا
	تذکر قیامت، توحید و گفتن سخن حق و صواب	۷۰ و ۷۱ سوره احزاب	آیات قرآنی	ثلث	کاشی	بقعه شيخ صفی	طاق نمای سمت چپ جنت سرا

جدول شماره ۲- کاربرد کتیبه‌های حدیثی

محل	مکان	جنس کتیبه	خط	گروه	نوع کتیبه	مضمون	تصویر
کتیبه سنگی بالای در ورودی ایوان شرقی صحن عتیق	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	احادیث	انا مدینه العلم	وصف حضرت علی (ع)	
سردر دارالحفاظ	بقعه شیخ صفی	کاشی معرق	ثلث	احادیث	انا مدینه العلم	وصف حضرت علی (ع)	
زیر طاق داخل ایوان شرقی صحن عتیق	حرم مطهر رضوی	کاشی معرق	ثلث	احادیث	حدیث کشف زمخشری	دوستی اهل بیت و جایگاه دوستان اهل بیت در دنیا و آخرت	—
بالای فرمان سنگی شاه طهماسب	بقعه شیخ صفی	سنگ	ثلث	احادیث	حدیث سفینه نوح	تأکید بر مقام اهل بیت و توجه جایگاه دوستان اهل بیت آن‌ها	
زیر طاق ایوان غربی صحن عتیق	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	احادیث	حدیثی به نقل از صحیح بخاری از پیامبر (ص)	داستان ۵ تن آل عبا و شأن و مقام حضرت فاطمه (س) و اهل بیت (ع)	
در زیر طاق و دهانه ایوان غربی	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	احادیث	حدیثی از پیامبر به نقل از جابر بن عبدالله انصاری	در شأن و مقام ائمه (ع) به عنوان فرمانداران جامعه اسلامی و آیه‌اولی الامر	
صفه دست راست صحن عتیق به طرف بست بالا	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	احادیث	حدیثی از حضرت علی (ع)	در وصف امام رضا (ع)	
صفه‌ای که به مقبره مرتضی قلی‌خان نائینی می‌رود	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	احادیث	حدیثی از پیامبر (ص)	در وصف امام رضا (ع)	—
صفه دست چپ به طرف بست پایین صحن عتیق	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	احادیث	حدیثی از امام رضا (ع)	وصف طوس و ثواب زیارت آن	—
۴ پنجره از قاب‌های نمای دارالحفاظ	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث و کوفی	احادیث	احادیثی از پیامبر (ص)	ارتباط با دعا، عبادت و رستگاری	
گوشه لچکی‌های ایوان دارالحدیث	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث	احادیث	حدیثی از پیامبر (ص)	راستی و اخلاص	
در بالای طاقنمای شرقی ایوان دارالحدیث	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث	احادیث	حدیثی از پیامبر (ص)	علم و عرفا	—
حاشیه سردر طاقنما سمت راست ایوان دارالحدیث	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث	احادیث	حدیثی از پیامبر (ص)	علم و عرفا	

جدول شماره ۳- کاربرد کتیبه های دعایی

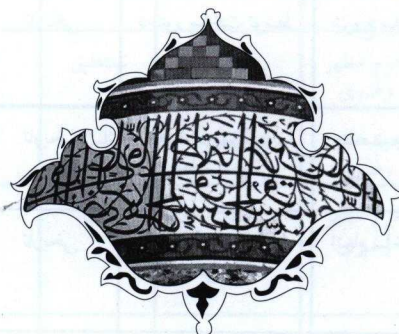
محل	مکان	جنس کتیبه	خط	گروه	نوع کتیبه	مضمون	تصویر
بدنه خارجی گنبد مقبره شاه اسماعیل	بقعه شیخ صفی	کاشی هفت رنگ	ثلث	ادعیه	صلوات کبیره	ستایش ائمه (ع)	
سمت راست داخل ایوان عباسی صحن عتیق	حرم مطهر رضوی	کاشی	نستعلیق	ادعیه	دعای نادعلی	شأن و مقام حضرت علی (ع)	---
دوره ایوان کوچک ایوان عباسی	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	ادعیه	صلوات بر چهارده معصوم	ستایش ائمه (ع)	---
انتهای کتیبه حدیثی ایوان شرقی صحن عتیق	حرم مطهر رضوی	سنگ	ثلث	ادعیه	صلوات بر چهارده معصوم	ستایش ائمه (ع)	
سردر ورودی شبستان غربی مسجد گوهرشاد	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	ادعیه	صلوات بر چهارده معصوم	ستایش ائمه (ع)	
پیشانی ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	ادعیه	دعای به درگاه پروردگار		

جدول شماره ۴- کاربرد کتیبه های اسماء الهی

محل	مکان	جنس کتیبه	خط	گروه	نوع کتیبه	مضمون	تصویر
سمت چپ، داخل ایوان عباسی، زیر طاق	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	اسماء الله و ائمه (ع)	نام حضرت علی (ع)	متوسل شدن به حضرت علی (ع)	---
تزینات دیواره های بیرونی مقبره شاه اسماعیل	بقعه شیخ صفی	کاشی	کوفی معقلی	اسماء الله و ائمه (ع)	نام حضرت علی (ع)	متوسل شدن به حضرت علی (ع)	
ابتدای کتیبه دعایی ایوان عباسی، صحن عتیق	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	اسماء الله و ائمه (ع)	کلمه ی بسم الله	تأکید یاد خداوند	---
طاق مشکی طاقنمای سمت راست و چپ سردر عباسی	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث	اسماء الله و ائمه (ع)	الله، محمد، علی	تأکید یاد خداوند و متوسل شدن به ائمه (ع)	---
طاقنمای سمت چپ ایوان دارالحديث	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث	اسماء الله و ائمه (ع)	الله، محمد، علی	تأکید یاد خداوند و متوسل شدن به ائمه (ع)	
سردر و پیش طاق دارالحفاظ و کادرهای زیر قوس جناغی	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث	اسماء الله و ائمه (ع)	اسماء الله	تأکید یاد و صفات خداوند	---

جدول شماره ۵- کاربرد کتیبه‌های تاریخی

محل	مکان	جنس کتیبه	خط	گروه	نوع کتیبه	مضمون	تصویر
دور گنبد حرم رضوی	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	تاریخی	دستور طلاکاری گنبد	ساخت و اتمام بنا	
سردر شاه عباسی	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث	تاریخی	دستور ساخت توسط شاه عباس	شروع ساخت بنا	
بالای در ایوان شرقی، صحن عتیق	حرم مطهر رضوی	کاشی	نستعلیق	تاریخی	اهداء در ورودی توسط شاه صفی	ساخت و اهداء	
لنگه سمت چپ، درب چوبی تالار دارالحفاظ	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث	تاریخی	ساخت در توسط شاه عباس اول	اتمام ساخت در	-----
سردر اصلی بقعه شیخ صفی (عالی قاپو)	بقعه شیخ صفی	کاشی	ثلث	تاریخی	دستور ساخت توسط شاه عباس دوم	اتمام ساخت بنا	-----
ترنج‌های دور گنبد، حرم مطهر رضوی	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	تاریخی	شرح زلزله و مرمت بنا توسط شاه سلیمان	مرمت بنا	
پیشانی ایوان طلا	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	تاریخی	دستور تعمیر در زمان شاه سلیمان صفوی	مرمت بنا	
پیشانی ایوان عباسی، بالای طاق	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	تاریخی	دستور تعمیر توسط شاه عباس دوم	مرمت بنا	-----
حاشیه محراب ایوان عباسی، صحن عتیق	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	تاریخی	دستور تعمیر توسط شاه عباس دوم	مرمت بنا- در دوره قاجار نیز مرمت شده است	-----
بالای در ورودی ایوان غربی، صحن عتیق	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	تاریخی	دستور تجدید بنا در زمان شاه عباس دوم	تجدید و مرمت بنا	
سمت راست و چپ ایوان مقصوره، مسجد جامع گوهرشاد	حرم مطهر رضوی	کاشی	نستعلیق	تاریخی	دستور تعمیر بنا توسط شاه سلیمان	تجدید و مرمت بنا	-----
پیشانی ایوان شمالی، مسجد جامع گوهرشاد	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	تاریخی	دستور تعمیر بنا، زمان شاه سلیمان	تجدید و مرمت بنا	
داخل ایوان، بالای در، سمت دارالسیاده	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	تاریخی	دستور تعمیر بنا توسط شاه عباس	تجدید و مرمت بنا	
پیشانی کفش کن، سمت راست و چپ ایوان شمالی	حرم مطهر رضوی	کاشی	ثلث	تاریخی	دستور تعمیر در زمان شاه سلطان حسین	تجدید و مرمت بنا	

نتیجه گیری

با توجه به بررسی صورت گرفته در مجموعه های حرم مطهر رضوی و بقعه ی شیخ صفی و یافته های حاصل از آن، هنر کتیبه نگاری عصر صفوی نسبت به ادوار قبل، متفاوت است و می بایست تحول حاصل شده در بسیاری از هنرهای این دوره را در مورد هنر کتیبه نگاری نیز صادق دانست. این تحول هم از لحاظ سبک نوشتاری و خط مورد استفاده و هم در مضامین و محتویات این کتیبه ها نسبت به ادوار قبل قابل طرح است. مخصوصاً در بعد مضامین، در این کتیبه ها برای اولین بار در هنر کتیبه نگاری، مضامین شیعی، به طور رسمی و فراوان مورد استفاده قرار گرفته است که مطمئناً در این زمینه اهداف سیاسی و مذهبی بسیار تأثیر گذار بوده است. تحولی که در کتیبه نگاری ایران در دوران صفوی حادث شد، پس از اضمحلال صفویان نیز تداوم یافت و به خصوص در دوران قاجار به همان سبک و سیاق ره پیمود؛ تا جایی که می توان کتیبه نگاری دوره قاجار را تقلیدی از آثار برجسته کتیبه نگاری دوران صفوی دانست.

از سوی دیگر ویژگی های کتیبه نگاری در دو مجموعه ی حرم مطهر رضوی و بقعه ی شیخ صفی، علیرغم بُعد مسافت و تفاوت های ساختاری دارای شباهت های زیادی است که مهم ترین آن ها مربوط به تکنیک های اجرایی و نیز مضامین شیعی می شود که در بسیاری از موارد قابل انطباق با یکدیگر است. البته این مضامین شیعی با توجه به اشخاص مدفون در مجموعه و اهمیت جایگاه آن ها در مذهب تشیع از تفاوت هایی نیز برخوردار است. به عنوان مثال جایگاه امام رضا (ع) بعنوان هشتمین امام شیعه و مهمترین شخصیت شیعی مدفون در ایران، کاملاً از جایگاه شیخ صفی بعنوان بنیانگذار تصوف شیعی متمایز است، بنابراین بدیهی به نظر می رسد که با توجه به این تفاوت مرتبه و شان، شاهد تفاوت هایی در مضمون نیز باشیم؛ به طوریکه مضمون اغلب کتیبه های مجموعه ی حرم رضوی را احادیث مرتبط با ثواب زیارت امام رضا (ع) و نیز پیشگویی شهادت ایشان در ارض طوس تشکیل می دهد ولی مضمون کتیبه های صفوی بقعه شیخ صفی بیشتر دارای جنبه ی دعایی و مداحی اهل بیت و نیز صلوات بر آن ها می باشد. براساس جدول های ارائه شده از هر گروه این نتیجه بدیهی است که بخش وسیعی از کتیبه های هر دو مجموعه را آیات قرآنی با مضامین اصول دین (توحید، نبوت و معاد)، تقدس مساجد، تأکید بر تلاوت قرآن، دستورات تربیتی همچون انفاق، عفو و فروع دین، لزوم توجه به آفرینش انسان و دعوت مسلمانان به اتحاد، وعده عذاب کفار و وعده بهشت به پرهیزکاران تشکیل می دهد. همچنین برخلاف بقعه شیخ صفی، در حرم رضوی بیشتر کتیبه های تاریخی زمان تعمیر و مرمت بنای موردنظر را نشان می دهند تا زمان ساخت آن ها. نوع خطوط مورد استفاده در اکثر کتیبه ها در هر دو مجموعه، خط ثلث بر روی کاشی کاری و عموماً کاشی معرق در کنار تزیینات گل و برگ و اسلیمی بوده مگر مواردی چون اشعار و کتیبه سنگی فرمان شاه طهماسب که به خط نستعلیق و بر سنگ نوشته شده اند.

شرح تصاویر

- ۱- کتیبه قرآنی، آیات ۱۲۸ سوره بقره و ۱۷ تا ۲۲ سوره مُلک، حاشیه زیر مقرنسه‌های بام نمای دارالحفاظ، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۲- کتیبه قرآنی، آیات ۱۵ سوره روم، ۱۲۷ سوره انعام، ۸ بینه، ۲۱ توبه، ۶۱ صافات، ۳۱ احقاف، یکی از قابهای پنجره‌های نمای دارالحفاظ، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۳- کتیبه قرآنی، آیات سوره مریم و یس، دورتا دور حاشیه ایوان طلا، صحن عتیق حرم رضوی، مشهد.
- ۴- کتیبه قرآنی، آیات ۱۶۱ و ۱۸۱ سوره بقره، ۹۵ تا ۹۷ سوره آل عمران، در کتیبه سنگی فرمان شاه طهماسب، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۵- کتیبه قرآنی، آیات سوره فتح و مُلک، نمای ایوان شمالی مسجد گوهرشاد، حرم رضوی، مشهد.
- ۶- کتیبه قرآنی، آیات ۱۲۵ و ۱۲۶ سوره بقره و ۳۵ سوره ابراهیم، سردر تالار دارالحفاظ، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۷- کتیبه قرآنی آیات ۲۳ و ۲۴ سوره رعد، بالای قوسی درگاه ورودی تالار دارالحفاظ، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۸- کتیبه قرآنی، آیه ۷۳ سوره زمر، بالای دوسوی تورفتگی سردر دارالحفاظ، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۹- کتیبه قرآنی، آیات ۵۵ سوره مائده و ۵۳ سوره زمر، پیشانی طاق دوم و سوم ایوان شرقی، مسجد گوهرشاد، حرم رضوی، مشهد.
- ۱۰- کتیبه قرآنی، آیه ۹ سوره جمعه، ایوان مقصوره، مسجد گوهرشاد حرم رضوی، مشهد.
- ۱۱- کتیبه قرآنی، آیات ۱ تا ۵۲ سوره یس، بالای ساقه گنبد ایوان مقصوره، مسجد گوهرشاد، حرم رضوی، مشهد.
- ۱۲- کتیبه قرآنی آیات ۱ تا ۱۴ سوره دهر، نمای بدنه سمت چپ ایوان مقصوره، مسجد گوهرشاد، حرم رضوی، مشهد.
- ۱۳- کتیبه قرآنی آیات سوره قدر، بالای طاق نمای دست راست ایوان مقصوره، مسجد گوهرشاد، حرم رضوی، مشهد.
- ۱۴- کتیبه قرآنی، آیات ۱۸ تا ۲۲ سوره جن، پیشانی ایوان دارالحديث، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۱۵- کتیبه قرآنی، آیات سوره ۴۱ تا ۴۳ سوره احزاب، بالای طاق بزرگ جنت سرا، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۱۶- کتیبه قرآنی، آیات ۱۵ و ۱۶ سوره ذاریات، بالای پیشانی طاق نمای سمت راست جنت سرا، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۱۷- کتیبه قرآنی، آیات ۷۰ و ۷۱ سوره احزاب، سمت چپ ایوان جنت سرا، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۱۸- کتیبه حدیثی، «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلَيَّ بَائِهَا» بالای در ورودی ایوان شرقی نقاره‌خانه، صحن عتیق حرم رضوی، مشهد.
- ۱۹- کتیبه حدیثی، از پیامبر (ص) به نقل از صحیح بخاری، زیر طاق ایوان غربی (ایوان ساعت) صحن عتیق حرم رضوی، مشهد.
- ۲۰- کتیبه حدیثی، از پیامبر (ص) به نقل از جابر بن عبدالله انصاری، زیر طاق ایوان و دهانه ایوان غربی حرم رضوی، مشهد.
- ۲۱- کتیبه حدیثی، از حضرت علی (ع)، صفة دست راست صحن عتیق حرم رضوی، مشهد.
- ۲۲- کتیبه حدیثی، از پیامبر (ص)، یکی از قابهای پنجره‌های نمای دارالحفاظ، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۲۳- کتیبه حدیثی، از پیامبر (ص)، حاشیه سردر طاقنمای سمت راست دارالحديث، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۲۴- کتیبه دعایی، صلوات کبیره، حاشیه خارجی دور گنبد مقبره شاه اسماعیل، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۲۵- کتیبه دعایی، صلوات بر چهارده معصوم (ع)، سردر ورودی شبستانهای غربی ایوان شرقی مسجد گوهرشاد، حرم رضوی، مشهد.
- ۲۶- کتیبه اسماء ائمه (ع)، نام حضرت علی (ع)، تزیینات جدار خارجی آرامگاه شاه اسماعیل، کوچکترین گنبد بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۲۷- کتیبه اسماء جلاله، عبارات «الله، محمد، علی»، در طاقنمای سمت چپ ایوان دارالحديث، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۲۸- کتیبه تاریخی، دستور طلاکاری، گنبد مطهر حرم رضوی.
- ۲۹- کتیبه تاریخی، دستور ساخت توسط شاه عباس، بالای طاق ورودی، سردر شاه عباسی، بقعه شیخ صفی الدین، اردبیل.
- ۳۰- کتیبه تاریخی، دستور تجدید بنا در زمان شاه عباس دوم، بالای در ورودی ایوان غربی، صحن عتیق حرم رضوی، مشهد.
- ۳۱- کتیبه تاریخی، دستور تعمیر بنا توسط شاه عباس، داخل ایوان شمالی، مسجد گوهرشاد در بالای ورودی دارالسیاده، حرم رضوی، مشهد.
- ۳۲- کتیبه تاریخی، دستور تعمیر در زمان شاه سلطان حسین، سمت چپ داخل ایوان شمالی، مسجد گوهرشاد، حرم رضوی، مشهد.

منابع

- ۱- اسکارچیا، جیان روبرتو، تاریخ هنر ایران هنر صفوی، زند، قاجار، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول، تهران، انتشارات مولی، ۱۳۷۶.
- ۲- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، مطلع الشمس، جلد اول و دوم، اهتمام تیمور برهان لیمو دهی، تهران، انتشارات فرهنگسرا، ۱۳۶۲.
- ۳- بیانی، مهدی، احوال و آثار خوشنویسان، ج ۲، تهران، انتشارات علمی، ۱۳۶۳.
- ۴- پیرنیا، کریم، سبک شناسی معماری ایرانی، ۱۳۸۳، نشر معمار، تهران.
- ۵- حسینی، سید هاشم و طاووسی، محمود تحول هنر کتیبه نگاری عصر صفوی با توجه به کتیبه های صفوی مجموعه حرم مطهر امام رضا (ع) نشریه کتاب ماه هنر شماره ۹۲-۹۱، ۱۳۸۵، صص ۶۴-۵۸.
- ۶- حقیقت رفیع، عبدالرفیع، تاریخ هنرهای ملی و هنرمندان ایرانی، جلد اول، چاپ اول، تهران، انتشارات آراین، ۱۳۶۹.
- ۷- خوانساری، احمد سهیلی، علیرضا عباسی، نشریه هنر و مردم، شش ۱۹۰-۱۸۹، تیر و مرداد ۲۵۳۷، صص ۳۰-۲۵.
- ۸- داود قلی، ولی قلی، قصص خاقانی، تصحیح سید حسن سادات ناصری، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۱.
- ۹- ریچاردز، فرد، سفرنامه ی فرد ریچاردز، ترجمه ی مهین دخت صبا، تهران، انتشارات بنگاه ترجمه ی و نشر کتاب، ۱۳۴۳.
- ۱۰- سمرقندی، عبدالرزاق، کمال الدین، مطلع سعدین و مجمع بحرین، به اهتمام دکتر عبدالحسین نوایی، تهران، کتابخانه طهوری، ج ۲، ۱۳۵۳.
- ۱۱- شایسته فر، مهناز، جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه های اسلامی، فصلنامه علمی پژوهشی مدرس، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، دوره ۵، ۱۳۸۰، صص ۹۴-۵۷.
- ۱۲- شایسته فر، مهناز، هنر شیعی، تهران، انتشارات مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۳.
- ۱۳- عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس رضوی، جلد اول، چاپ اول، تهران، انتشارات عطارد، ۱۳۷۱.
- ۱۴- عقابی، محمد مهدی، بناهای آرامگاهی، (دایره المعارف بناهای اسلامی)، تهران، حوزه هنری، ۱۳۷۸.
- ۱۵- غروی، مهدی، آرامگاه در گستره ی فرهنگ ایرانی، تهران، انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۶.
- ۱۶- کمپفر، سفرنامه ی کمپفر در دربار شاهنشاه ایران، ترجمه ی کیکاووس جهانداری، انتشارات خوارزمی، تهران، ۱۳۶۳.
- ۱۷- کیانی، محمدیوسف، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، چاپ اول، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۴.
- ۱۸- گلمغانی زاده، ملکه و یوسفی، حسن، باستان شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، اردبیل، انتشارات نیک آموز، ۱۳۸۴.
- ۱۹- مدرس رضوی، محمد تقی، سالشمار وقایع مشهد در قرنهای پنجم تا سیزدهم، به کوشش ایرج افشار، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸.
- ۲۰- مشهدی، عباس محمد، مشهد الرضا (ع)، بی نا، بی تا.
- ۲۱- ملازاده، کاظم، محمدی، مریم، دایره المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی: مساجد تاریخی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ۱۳۷۸.
- ۲۲- منجم، ملا جلال الدین، تاریخ عباسی یا روزنامه ی ملا جلال، به کوشش سیف الله وحید نیا، بی تا.
- ۲۳- نوروززاده چگینی، ناصر، مجموعه مقالات تاریخ معماری و شهرسازی ایران (ارگ بم، کرمان)، ج اول، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۵.
- ۲۴- ویور، ام. ای، بررسی مقدماتی مسائل حفاظتی پنج بنای تاریخی ایران، تهران، انتشارات سازمان حفاظت آثار باستانی، ۱۳۵۶.

سایت ها:

25-http://www.qaraati.net

26-http://www.loghatnameh.com

27-http://fa.wikipedia.org